

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL TEOLOGIE

**Slujba înmormântării în tradiția ortodoxă.
Studiu istorico-liturgic**

(Rezumat teză de doctorat)

Coordonator științific:

Pr. Prof. Univ. Dr. Viorel SAVA

Student-doctorand:

Pr. Dănuț-Bogdan PALCĂU

Iași

2023

Comisia de doctorat are următoarea componență:

Președinte:

Prof. univ. dr. pr. Ioan C. TEȘU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Conducător științific:

Prof. univ. dr. pr. Viorel SAVA, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Referenți:

Prof. univ. dr. pr. Marian VÎLCIU, Universitatea „Valahia” din Târgoviște

Prof. univ. dr. pr. Nicușor TUCĂ, Universitatea „Ovidius” din Constanța

Conf. univ. dr. pr. Alexăndrel BARNEA, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Cuprinsul rezumatului

<i>Cuprinsul rezumatului</i>	3
<i>Introducere</i>	4
Argument	4
Stadiul actual al cercetărilor	6
a. Cercetarea în spațiul românesc	7
b. Cercetarea în spațiul internațional	10
Noutatea lucrării	12
Periodizarea tematicii	14
Obiective	15
Metode de lucru	17
Structura lucrării	20
<i>Concluzii finale</i>	27
<i>Cuprinsul tezei de doctorat</i>	32
<i>Bibliografie</i>	43

Introducere

Argument

Plecarea din această lume reprezintă pentru toți oamenii, indiferent de modul în care este înțeleasă, un moment cu o încărcătură foarte mare. Pentru cei lipsiți de credință, poate fi numită în adevăratul sens al cuvântului moarte, deoarece este considerată un sfârșit implacabil, în timp ce pentru omul credincios, căutător al Cuvântului lui Dumnezeu, aceasta se transformă într-o mutare „de la moarte la viață și de pe pământ la cer”¹.

Lucrarea de față își propune o serie de obiective bine conturate, cu o abordare personală determinată de propriile căutări, raportate la nevoile cercetării actuale, fără a avea pretenția unui studiu exhaustiv.

În ceea ce privește motivația care a stat la abordarea acestei teme, țin să menționez faptul că aceasta are o strânsă legătură cu două componente personale. Prima este un loc de care m-am legat sufletește și care a pus multe semințe roditoare în formarea mea, iar cea de-a doua pornește de la pasiunea pe care am dezvoltat-o de-a lungul timpului pentru disciplina centrală a Teologiei Practice, Teologia Liturgică.

Pentru început, cu mult înainte de admiterea mea la Seminarul Teologic, din perioada ciclului primar al școlii generale, am simțit o atracție deosebită față de slujbele Bisericii, dar și de modul în care sunt

¹ *Mineiul pe August*, EIBMBOR, București, 2003, p. 176.

compuse acestea. În aceeași perioadă, fiind primit în Sfânta Sfințelor de preotul paroh care mi-a călăuzit primii pași în universul eclezial, Preotul Profesor Gheorghe Popovici, din Bacău, un iubitor al slujirii frumoase și al cântării atent îngrijite, am început să mă atașez cu pasiune de toate gesturile liturgice pe care un mic paraclisier le poate face pe lângă slujitor. Ulterior, aceasta a fost și motivația principală care mi-a îndreptat pașii către Seminarul Teologic din Roman.

Mai târziu, încă din primul an de facultate, prin grija lui Dumnezeu, m-am format la strana bisericii închinată Sfântului Gheorghe, aflată în cimitirul Sfânta Treime din cartierul Păcurari, municipiul Iași, sub grija părintească a Pr. Conf. Dr. Alexăndrel Barnea. Având în vedere că slujba cea mai des săvârșită între pereții acestei bisericuțe era cea a înmormântării, cu ușurință, într-o perioadă scurtă, mi-am însușit-o. Astfel, pasionat fiind de evoluția riturilor liturgice, s-au născut o serie de curiozități personale care nu și-au găsit răspunsul în literatura de specialitate din limba română.

Lucrarea de față s-a născut, pentru început, dintr-o serie de căutări proprii. Ulterior, admis fiind la cursurile Școlii Doctorale a Facultății de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae” din Iași, dimpreună cu Părintele Prof. Dr. Viorel Sava, cel care mi-a îndrumat pașii în această căutare, am ajuns la concluzia că o temă care merită cu adevărat tratată, în Teologia Liturgică românească, este chiar aceasta. Cercetarea ei este relevantă, atât pentru Teologia liturgică actuală, Slujba înmormântării punând în discuție, atât aspecte strict liturgice, cât

și din punct de vedere doctrinar, aceasta putând oferi răspunsuri dogmatice despre multele căutări cu privire la perspectiva Bisericii în legătură cu viața de apoi.

Stadiul actual al cercetărilor

Primul mileniu creștin ne oferă foarte puține informații cu privire la slujba înmormântării. Abia în secolul al VIII-lea, renumitul *codex Barberini* redă câteva rugăciuni pentru cei adormiți, dar fără nicio rânduială de slujbă, lucru întâlnit și în alte manuscrise din secolele următoare. Primele opt veacuri creștine sunt lipsite de rânduiele concrete cu ajutorul cărora cei adormiți erau așezați în morminte. Începând cu secolul al VIII-lea și până în secolul al X-lea cunoaștem o serie de manuscrise care, chiar dacă nu redau un formular de slujbă a înmormântării, prezintă diverse rugăciuni, cu caracter local sau general, folosite de creștini într-un oarecare context liturgic nedefinit. Modul în care acestea sunt redată demonstrează faptul că nu asistăm la un debut compozițional, ci doar avem în față primele ediții care au rezistat vicisitudinilor vremii.

Secolul al X-lea este cel care, prin manuscrisul Grottaferrata Γ.B.X, aduce în atenția celor interesați, prima slujbă de înmormântare, cunoscută până astăzi în vreo carte de cult. De-acum înainte, manuscrisele încep să prezinte diverse forme ale slujbei, surprinzând aspecte ale evoluției liturgice bizantine, în diverse regiuni ale Imperiului, atât în capitală cât și în alte regiuni periferice. Inițial,

Biserica cunoștea o singură rânduială liturgică, adaptată diverselor categorii de credincioși, diferență făcând conținutul elementelor iconografice. Primele slujbe cu specific funerar, așa cum le cunoaștem astăzi, dedicate anumitor categorii de credincioși, încep să se cristalizeze în perioada secolelor XIII-XV. Ulterior, căderea Imperiului Bizantin și apariția tiparului aveau să grăbească procesul de cristalizare a slujbei, ducând în secolele XVI-XVII la forma cunoscută astăzi. Aceste aspecte nasc o serie de provocări cu privire la înțelegerea evoluției acestei slujbe bisericești. În primul rând, se pune întrebarea cum a fost săvârșită această slujbă în primele veacuri ale creștinismului. Ulterior, odată cu posibilitatea de a analiza diversele rânduieli păstrate în manuscrise, pe lângă bucuria de a observa tipicul slujbei în anumite momente și în diverse regiuni ale Ortodoxiei, cu siguranță există curiozitatea de a vedea similitudini cu structurile și formele din prezent. După fixarea rânduielilor într-o formă foarte apropiată cu rânduielile cunoscute astăzi, se naște o altă întrebare cu privire la modul de evoluție a acestor structuri, dar și a influențelor inter-ortodoxe.

a. Cercetarea în spațiul românesc

În ceea ce privește cercetarea acestei teme în spațiul românesc, putem susține faptul că ea nu a făcut obiectul vreunei cercetări ample care să aibă în mod direct, ca scop principal, slujba înmormântării. Pentru început, putem menționa faptul că manualul de Teologie Liturgică, opera marelui liturgist, Preotul Profesor Ene Braniște, face o

descriere detaliată a rânduielilor actuale de înmormântare, coroborată cu diverse practici aflate în uzul Bisericii, însă cu o lipsă a tratării istorice și iconografice. Astfel, observăm, așa cum este și natural pentru un manual dedicat studiilor de licență, o aplecare spre partea practică a slujirii preotului de parohie, dar cu foarte puține informații istorice².

Odată cu declararea în Patriarhia Română a anului 2021 ca „an comemorativ al celor adormiți în Domnul”, se poate observa o orientare deosebită către această temă, fiind publicate mai multe articole în presa bisericească, dar și o serie de lucrări, studii și articole, cu privire la slujba înmormântării. Acestea au avut, ca scop, în marea majoritate, surprinderea unor caracteristici generale. Altele au încercat punerea în discuție a unor direcții cu privire la tradiția locală, subliniind anumite aspecte liturgico-istorice și pastorale.

În anul 2020, diac. Răzvan Brudiu a publicat cartea *Cu moartea pe moarte călcând. Dimensiunea liturgic-misiologică a slujbei înmormântării*³. Această lucrare face o scurtă exegeză a rânduielii slujbei de înmormântare, punctând cele mai importante momente în evoluția acesteia. Lucrarea nu se axează pe istoricul slujbei, ci mai mult pe importanța acesteia în procesul de mântuire al omului. Astfel, observăm și o grijă pentru modul în care slujba înmormântării este

² Ene BRANIȘTE, *Liturgica specială*, Ed. Basilica, București, 2016, pp. 615-655.

³ Răzvan BRUDIU, *Cu moartea pe moarte călcând. Dimensiunea liturgic-misiologică a slujbei înmormântării*, Ed. Felicitas, Stockholm, 2020.

percepută de popor, analizându-se o serie de tradiții și de forme de manifestare a oamenilor.

În anul 2022, Părintele Lucian Petroaia a publicat o lucrare intitulată *Înmormântarea și pomenirea celor adormiți în Domnul. Texte liturgice și contexte pastorale*⁴, la Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, din Iași. Aceasta este o încercare generală de familiarizare a cititorului cu câteva ediții ale *Molitifnelnicului* românesc și, totodată, o scurtă introducere în câteva din temele iconografice ale slujbei de înmormântare. Pe lângă acestea, întâlnim abordate sumar o serie de teme, cum ar fi: neo-riturile de înmormântare, pomelnicul, incinerarea, obiceiuri și superstiții sau aspecte legate de înmormântarea pruncilor nebotezați. Lucrarea aduce un plus de înțelegere credincioșilor doritori să intre în tainele rânduielii de înmormântare. Trebuie menționat faptul că lucrările despre evoluția *Molitifnelnicului* românesc sunt parțiale, datorită faptului că au fost analizate doar câteva ediții, fără a avea la bază o cunoaștere a evoluției *Molitifnelnicului*.

Analiza istorică a acestei slujbe s-a regăsit în preocuparea liturgică a mai multor teologi cu astfel de afinități, în ultima perioadă apărând studii și articole foarte bine documentate, care merită menționate, cu privire la rugăciunea *Dumnezeul duhurilor*, Diaconul Lector Nicușor Preda realizează o analiză foarte frumos structurată, în

⁴ Lucian PETROAIA, *Înmormântarea și pomenirea celor adormiți în Domnul. Texte liturgice și contexte pastorale*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2022.

care pune în valoare această rugăciune⁵, Mihail Qaramah surprinde în studiul *Rânduiala înmormântării laicilor în Molitfelnicele slavo-române (sec. XVI-XVII)*, istoricul acestei slujbe, atât în edițiile manuscrise, cât și în cele tipărite ale acestei perioade⁶.

b. Cercetarea în spațiul internațional

În ceea ce privește cercetarea internațională, cea mai importantă lucrare care tratează despre istoricul slujbei de înmormântare este teza de doctorat a Părintelui Themistocle Christodoulou, susținută la Institutul Oriental Pontifical, din Roma, în anul 1995, intitulată *Slujba înmormântării în manuscrisele grecești, în secolele X-XII*⁷. Această lucrare constituie, la momentul actual, punctul cardinal al tuturor lucrărilor care au ca obiectiv slujba înmormântării, deoarece se raportează în mod special la perioada menționată în titlu și, în general, la celelalte perioade istorice importante, oferind o cronologie asupra întregii evoluții. Toată lucrarea are la bază, atât principalele manuscrise cunoscute, cât și altele secundare, punând în valoare întreaga iconografie a acestei slujbe, care cunoștea în perioada

⁵ Diac. dr. Nicușor PREDA, „Rugăciunea *Dumnezeul duhurilor...* (analiză teologico-liturgică)”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”*, XVI (2016), pp. 449-460.

⁶ Mihail K. QARAMAH, „Rânduiala înmormântării laicilor în Molitfelnicele slavo-române (sec. XVI-XVII)”, în: *Altarul Reîntregirii*, XXVI (2021), 1-3, pp. 131-164.

⁷ Θεμιστοκλέους Σ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰῶνος*, τ. I-II, Θήρα, Θεσβίτης, 2005.

respectivă un apogeu, din a cărui tezaur păstrăm astăzi doar o mică parte.

O altă lucrare importantă care, de altfel, este și prima care abordează temeinic această temă, este cea scrisă de Vitaliano Bruni, intitulată *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino*, publicată la Ierusalim în anul 1972, în care găsim o analiză evolutivă a rânduiei de înmormântare a clericilor⁸. Autorul nu se concentrează doar pe subiectul redat în titlu, ci prezintă și un istoric al trunchiului comun al slujbei, care se concretizează sub acest nume abia la începutul secolului al XV-lea.

Pe lângă aceste două lucrări mai putem menționa contribuția pe care au avut-o două articole foarte valoroase din literatura occidentală. Liturgistul Peter Galadza, în studiu intitulat *The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century* realizează o prezentare a celor mai relevante structuri liturgice cu privire la înmormântarea monahilor⁹. Lucrarea aceasta este foarte valoroasă în demersul vizat de noi, datorită faptului că slujba înmormântării monahilor, așa cum este regăsită în manuscrisele secolelor X-XIV, reprezintă, de fapt, baza tuturor slujbelor de

⁸ Vitaliano BRUNI, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino secondo gli euologi manoscritti di lingua greca*, Studium Biblicum Franciscanum, Coll. Minor 14, Jerusalem, 1972.

⁹ Peter GALADZA, „The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century”, în: *Orientalia Christiana Periodica* 70 (2004), pp. 225-257.

înmormântare, căreia, pentru a i se schimba destinația îi erau schimbate doar anumite elemente specifice (canon, tropar, condac, etc.).

Studiul intitulat *Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources*, realizat de Elena Velkovska, are meritul deosebit de a acoperi o perioadă relativ scurtă, dar foarte valoroasă, respectiv între secolele VIII-XII¹⁰. Aceasta surprinde toate rugăciunile din manuscrisele cunoscute, ale secolelor VIII-X, și primul tipic de înmormântare, făcându-ne să înțelegem conținutul evhologic funerar în primele ediții cunoscute ale *Evhologhionului* bizantin, din diverse regiuni ale Imperiului, având în centru tipicul catedral constantinopolitan.

Noutatea lucrării

Lucrarea de față își propune să prezinte o serie de informații importante cu privire la această slujire a Bisericii, la modul în care a evoluat, pe baza mărturiilor care se păstrează, analizate cu instrumente științifice, care să certifice vechimea și relevanța acestor elemente liturgice, dar și a altor aspecte relevante.

Noutatea și importanța acestei teze de doctorat constă în analizarea surselor manuscrise dintr-o perspectivă a rânduielilor actuale de înmormântare, oferind răspunsuri cu privire la autenticitatea și

¹⁰ Elena VELKOVSKA, „Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources”, în: *Dumbarton Oaks Papers*, Washington D.C, 55 (2001), pp. 21-51.

vechimea anumitor componente în manuscrise liturgice. Trecând în spațiul românesc, un alt element de noutate îl constituie cercetarea subiectului în toate edițiile tipărite ale *Molitfelnicului* românesc, pornind de la edițiile slavone și continuând cu cele slavo-române și românești.

Demersul prezintă, în primul rând, o seamă de rânduieli liturgice diferite, așa cum au fost săvârșite în spațiul românesc, identificate în edițiile din perioada 1545-1701, dar și după stabilizarea slujbelor, după modelul *Evhologhionului* grecesc, identificarea și prezentarea diferențelor survenite, atât în cadrul edițiilor tipărite în diverse centre tipografice din Țările Române (1706-1874), cât și în cele tipărite la București, după momentul proclamării autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române.

Odată cu studierea slujbelor de înmormântare în *Molitfelnicele* antimiene presinodale, lovindu-ne de lipsa unei clasificări evolutive a edițiilor acestei cărți, ne-am simțit obligați să prezentăm, pe baza studierii slujbei de înmormântare, modul în care diverse ediții tipărite s-au influențat între ele, dar și unde au existat diferențe din afara spațiului românesc.

O altă noutate a acestei teze de doctorat o constituie efectuarea unei comparații între principalele tradiții liturgice, reprezentate de Biserica Ortodoxă Rusă și de cea Sârbă, iar, pe de altă parte, de Biserica Greacă și de cea Antiohiană, punând în balanță practica acestor Biserici Ortodoxe surori, extrasă din *Evhologhioanele* și *Trebnicele* aflate în uz

în actualitate în fiecare în parte, raportat la ediția cea mai recentă a *Molitfelnicului* românesc. Aceste două direcții de analiză constituie o premieră în Teologia Liturgică românească, și ne dorim să ofere puncte clare de reper în ceea ce privește viitoarele studii cu privire la alte aspecte ale acestei slujbe bisericești.

Periodizarea tematicii

Din parcurgerea lucrărilor literaturii internaționale, se conturează o perspectivă cronologică motivată de principalele surse păstrate și analizate de către acești autori. Astfel, studierea slujbei de înmormântare poate fi realizată plecând de la următoarea periodizare:

1. Sec. I-VIII - din cauza faptului că nu există mărturii directe cu privire la Slujba înmormântării cercetarea se bazează pe mărturii aduse de literatura auxiliară: liturgică, omiletică, apologetică, canonică, patristică, aghiografică, etc.

2. Sec. VIII-X - perioadă caracterizată de existența unei serii de manuscrise care conțin doar rugăciuni pentru înmormântarea celor adormiți, dar fără a reda vreo slujbă de înmormântare;

3. Sec. X-XVI - perioadă reprezentată de manuscrise liturgice din tot spațiul ortodox, care cuprind diverse forme liturgice ale acestei slujbe, până la momentul cristalizării în forma actuală.

4. Sec. XVI-XXI - perioadă de după momentul cristalizării slujbei în forma actuală caracterizată de o statornicire și de o adoptare

a rânduielii fixate în *Evhologhionul* grecesc în toate spațiile locuite de ortodocși, proces întins pe perioada secolelor XVI-XVIII.

Având în vedere etapele acestei periodizări, am structurat teza în patru capitole care să surprindă atât rânduielile actuale, cât și evoluția slujbei de înmormântare din perspectivă cronologică. Conținutul capitolelor nu urmărește cu fidelitate particularitățile celor patru etape ale periodizării prezentate anterior, ci se concentrează pe creionarea treptată a tematicii. Teza debutează, în primul capitol, cu expunerea rânduielilor slujbei de înmormântare aflate astăzi în uzul Bisericii Ortodoxe Române, apoi în capitolul al doilea surprinde etapele I, II și III ale periodizării și se încheie, în capitolele al treilea și al patrulea, cu aspecte legate de etapa a IV-a a evoluției istorice a slujbei.

Obiective

Obiectivul principal al celui dintâi capitol a fost acela de a familiariza cititorul cu rânduielile actuale de înmormântare, având în vedere atât conținutul slujbei, cât și structurile tipiconale, dimpreună cu tematicile iconografice ale acestei slujbe.

Începând cu cel de-al doilea capitol, primul obiectiv propus a fost acela de a demonstra grija pentru cei adormiți în principalele medii de răspândire ale creștinismului: lumea păgână greco-romană și cea iudaică. Analiza primei perioade istorice își propune să prezinte principalele mărturii care ne pot face să înțelegem cultul celor adormiți în viața Bisericii, în lipsa unor indicații directe. Aceasta se bazează pe

mențiuni patristice, canonice, dar și pe surse liturgice indirecte, cum ar fi elemente din cuprinsul altor slujbe care fac pomenire celor adormiți.

Cea de-a doua perioadă, caracterizată de rugăciuni singulare, delimitate de un context liturgic explicit, favorizat de studii liturgice detaliate ale manuscriselor care le conțin, ne-a permis să încercăm o tratare în detaliu a rugăciunilor din aceste surse, dorind a identifica continuitatea unora din aceste rugăciuni până în zilele noastre.

Perioada a treia, caracterizată de o multitudine de manuscrise liturgice din diverse regiuni ale Imperiului Bizantin, își propune să prezinte principalele manuscrise care să ilustreze vechimea și autenticitatea rânduielilor de înmormântare, precum și originea lor.

Perioada a patra este prezentată în detaliu în ultimele două capitole ale acestei lucrări. Capitolul al III-lea se axează pe spațiul românesc, propunându-și o prezentare a evoluției slujbei de înmormântare din perspectiva tuturor edițiilor tipărite ale *Molitfelnicului*. Obiectivul acestui capitol a presupus, printre altele, identificarea, probarea și clasificarea edițiilor, atât din punct de vedere cronologic, cât și evolutiv.

În capitolul al IV-lea, ne-am propus să identificăm și să prezentăm particularitățile specifice ale celor mai importante medii ortodoxe raportate la rânduielile actuale ale Bisericii Ortodoxe Române, pornind de la edițiile aflate în uz în Bisericile Ortodoxe surori: Rusă, Greacă, Sârbă și Antiohiană.

Astfel, lucrarea de față dorește să contureze o imagine a istoricului și a evoluției rânduielilor de înmormântare de la începuturile creștinismului, din perspectiva celor actuale, din Biserica Ortodoxă Română. Prezentarea se axează pe o serie de detalii care ilustrează autenticitatea, vechimea, paternitatea și contextul redării structurilor și elementelor liturgice.

Metode de lucru

Pentru atingerea obiectivelor propuse a fost necesară utilizarea unor instrumente științifice. Fiind o lucrare care tratează evoluția slujbei, este necesară o înțelegere a acesteia din punct de vedere istoric. Astfel, cu ajutorul metodei istorice, au fost identificate și mai apoi organizate cronologic o serie de informații relevante care conturează aspectele cele mai importante cu privire la înțelegerea evoluției acestei slujbe. Prezența acestei metode de lucru poate fi identificată pe tot parcursul lucrării, dezvoltarea liturgică fiind strâns legată de trecerea timpului.

Pentru prezentarea slujbelor de înmormântare, așa cum sunt ele cunoscute în rânduielile actuale, a fost folosită ultima ediție a *Molitfelnicului* românesc. Pe baza acestui text s-a realizat, atât descrierea slujbei, cât și o serie de analize cu privire la structurile liturgice, dar și o analiză imnografică a principalelor teme redată în cuprinsul acestei slujbe.

Analizarea parcursului istoric al slujbei de înmormântare a presupus observarea anumitor aspecte în rânduielile de înmormântare. Cu toate că lucrarea Părintelui Temistocle Christodoulou tratează cu acribie slujba înmormântării în cele mai cunoscute manuscrise grecești, scopul demersului său științific nu a fost acela de a urmări originea rânduielilor actuale, ci de a reda și analiza conținutul respectivelor ediții, fără a favoriza anumite elemente. Astfel, identificarea elementelor actuale a presupus o muncă separată, în cercetarea acestui reputat liturgist, tocmai pentru a ajunge la scopul cercetării noastre, acela de a identifica doar elementele actuale, acolo unde ele au fost prezente, dar și de a contura structuri liturgice asemănătoare cu ele. Cercetarea acestei perioade s-a concentrat pe două aspecte principale: pe de o parte, pe structura tipiconală a slujbei, iar, pe de altă parte, pe identificarea elementelor iconografice actuale, pentru a putea cunoaște cât mai multe informații cu privire la acestea.

Pentru atingerea scopului propus, cu privire la evoluția din spațiul românesc, am analizat și comparat textul slujbelor de înmormântare din toate edițiile tipărite ale *Molitfelnicului*, care însumează peste 10.000 de pagini. Pentru a avea acces la toate aceste ediții a fost necesară cercetarea exemplarelor aflate în posesia Bibliotecii Academiei Române, Bibliotecii Sfântului Sinod, Bibliotecilor Central Universitare din Iași și Cluj, Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Fondurilor de carte veche ale Arhiepiscopiei Romanului și Bacăului, aflate în turnul clopotniță al Centrului Eparhial, dar și la

Mănăstirea Bogdana (jud. Bacău), în posesia unor Mănăstiri și Parohii, dar și cercetarea unor exemplare aflate în colecții private. Pe lângă acestea, am consultat exemplare disponibile on-line, inclusiv pe platforme din afara țării. De multe ori a fost necesară studierea mai multor exemplare ale aceleiași ediții, deoarece numărul exemplarelor incomplete este destul de ridicat.

Pentru analiza edițiilor *Molitfelnicului* din uzul celorlalte Biserici Ortodoxe surori, am apelat la ediții care să ilustreze realitatea din fiecare tradiție liturgică aleasă. Astfel, pentru Biserica Ortodoxă Greacă, a fost aleasă ediția *Ευχολόγιον το μέγα*, tipărită în anul 2014, la Atena¹¹. Pentru spațiul arab, la recomandarea domnului doctorand Ammar Awad, membru al Școlii Doctorale de la Iași și cel care mi-a fost alături în identificarea diferențelor, a fost aleasă ediția tipărită în anul 1955 la Beirut, ultima ediție tipărită și cea aflată și acum în uzul slujitorilor arabi¹². Pentru Biserica Ortodoxă Sârbă, la recomandarea Părintelui Gornic Milivoi, preot în Banatul sârbesc, am ales ediția tipărită la Kragujevac, în anul 1998¹³. Pentru analiza spațiului rusesc a fost folosită o ediție realizată de seminarul rusesc Sfântul Tihon, din

¹¹ *Ευχολόγιον το μέγα*, Εκδότης Παπαδημητρίου, Αθήνα, 2014.

¹² كتاب الأفلوحي الكبير، ترجمة وإعداد الأسقف رافائيل هواويني، نشر المطران أنطونيوس بشير، بيروت، ١٩٥٥. (*Kitāb Al-afkhwlūjy Al-kabīr*, Tradus și editat de Episcopul Rafail de Brooklyn, Publicat de Mitropolitul Antonie Bashir, (s.n.), Beirut, 1955).

¹³ *Требник*, Каленић - Издавачка установа Епархије шумадијске-Крагујевац, Крагујевац, 1998.

Statele Unite, datorită faptului că este o ediție rezultat al unei cercetări riguroase asupra Trebnicului rusesc, realizată la renumitul seminar Sfântul Tihon, din Statele Unite ale Americii. Aceasta poartă titlul *The Great Book of Needs - Trebnik translated from Church Slavonic with notes by St. Tikhon's Monastery* (Russkaia pravoslavnaia tserkov), Vol. III¹⁴.

Astfel, după cum s-a putut observa în cele anterior prezentate, principalele metode de lucru au fost următoarele: metoda hermeneutică, metoda istorică, metoda analitică și metoda comparativă. Utilizarea acestora se întrepătrunde în funcție de obiectivele asumate în fiecare subcapitol al tezei.

Structura lucrării

Lucrarea de față se împarte în patru capitole principale, precedate de introducere și urmate de o seamă de concluzii.

Primul capitol are trei subdiviziuni principale. Prima dintre acestea dorește o familiarizare a cititorului cu cele cinci slujbe de înmormântare pe care Biserica Ortodoxă le cunoaște în actualitate. Această prezentare are rolul principal de a crea o bază minimală de informații care să asigure un nivel minim de înțelegere a informațiilor

¹⁴ *The Great Book of Needs*, Expanded and Supplemented, vol. 3, The Occasional Services, Translated from Church Slavonic with notes by St. Tikhon's Monastery, St. Tikhon's Seminary Press, South Canaan, Pennsylvania, 1999 - în cele ce urmează *Trebnik*.

furnizate de demersurile ulterioare. Cea de-a doua parte a primului capitol se concentrează pe structurile tipiconale ale acestor slujbe, făcând o comparație între acestea, pentru a ilustra atât diferențele, cât și asemănările. Vom observa că, în ultimele două părți ale acestui capitol, rânduiala înmormântării din perioada Pascală este eliminată, pe simplul motiv că ea nu este în sine o structură de înmormântare, ci reprezintă o particularitate liturgică, cu un conținut liturgic specific mai mult slujbelor pascale, și mai puțin celor de înmormântare. În cele din urmă, a treia parte a capitolului I, efectuează o analiză iconografică, identificând în conținutul slujbelor de înmormântare o serie de teme predominante, abordate de către aceasta.

Capitolul al doilea acoperă un interval extins de timp, tratând, din punct de vedere istoric, trei din cele patru perioade de dezvoltare a slujbei, din perspectiva rânduielilor cunoscute nouă astăzi. Capitolul începe cu o scurtă incursiune în contextul istoric al propovăduirii Evangheliei lui Hristos, argumentând grija pe care, atât lumea păgână, greco-romană, cât și cea iudaică, o aveau față de cei adormiți ai lor. Acest detaliu este foarte important, deoarece, coroborat cu mesajul evanghelic, formează certitudinea unui cult al celor adormiți încă din primele clipe ale existenței Bisericii.

Faptul că primul mileniu este lipsit de orice mărturie a vreunei forme de slujbă de înmormântare, iar primele opt secole de orice fel de rugăciune, cu o singură excepție, ne fac să căutăm mărturii în alte științe ale Teologiei. Tratarea acestei perioade nu se dorește un studiu

exhaustiv, deoarece depășește cu mult sfera Teologiei Liturgice, ci se dorește a fi o expunere a informațiilor grăitoare care dau astfel de mărturii. Scopul este acela de continua demersul primei părți, de a susține grija pentru cei adormiți, în această perioadă, și totodată, de a aduce în atenție și detaliile liturgice cunoscute.

Opera Sfântului Dionisie Areopagitul, *Ierarhia bisericească*, este cea care oferă o serie de informații foarte valoroase din punct de vedere liturgic¹⁵. Pe lângă acestea, se adaugă conținutul a două canoane ale sinodului de la Cartagina (419). Manuscrisele mult mai târzii, aparținând perioadei a treia, arată deslușit faptul că cea mai mare parte a imnografiei slujbei de înmormântare era compusă în perioada secolelor VI-VIII, această informație reușind să ne facă să înțelegem, conținutul imnografic al acestei perioade.

Pentru a înțelege și mai bine forma pe care ar fi putut-o avea rugăciunile și slujbele de înmormântare ale acelor timpuri, am făcut apel la anaforele liturgice, texte care fac o pomenire a celor adormiți, de multe ori foarte detaliată. Acest fapt ilustrează tocmai faptul că multe din temele abordate sunt comune și au fost transmise până în zilele noastre. Trecând la cea de-a doua perioadă, observăm o serie de 7 manuscrise liturgice, care marchează perioada secolelor VIII-X și redau

¹⁵ SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete și școlile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ediție îngrijită de Constanța Costea, Editura Paideia, București, 1996.

o seamă de rugăciuni de înmormântare, fără un context liturgic. Acest subcapitol își propune o prezentare a destinației acestor rugăciuni, o expunere a răspândirii unora în detrimentul altora și, totodată, o identificare a celor care s-au păstrat în riturile funerare actuale.

Ultimele două părți se axează pe o perioadă relativ extinsă, de aproximativ șapte secole, în care manuscrisele liturgice redau diverse slujbe de înmormântare. Este, practic, perioada cuprinsă între cel mai vechi manuscris liturgic păstrat, care conține o slujbă de înmormântare, și statornicirea anumitor rânduieli, în forma cunoscută astăzi, în primele ediții tipărite ale *Evhologhionului* grecesc.

O tratare exhaustivă a acestei perioade este actualmente imposibilă, deoarece lipsesc elemente importante necesare acestui demers. Majoritatea manuscriselor grecești, cunoscute în special în zona Sfântului Munte Athos, nu sunt nici astăzi disponibile cercetătorilor. Faptul este cauzat de reforma realizată de Patriarhul Nikon, când, pentru a pregăti o ediție temeinică a *Molitfelnicului*, a cumpărat majoritatea manuscriselor liturgice din acest areal, care au rămas până astăzi în diverse biblioteci necunoscute ale spațiului rusesc.

Scopul acestei lucrări nu este acela de a trata în detaliu această perioadă, ci de a extrage tocmai acele informații care să ne ajute să înțelegem originea și modul de formare a rânduielilor actuale. Din acest motiv, demersul se focalizează pe două direcții distincte, care au ca obiect principal, pe de o parte, elementele imnografice, iar pe de altă parte, structurile liturgice.

Penultima parte a capitolului selectează o serie de manuscrise, care redau structuri foarte asemănătoare cu rânduielile aflate în uzul actual. Nu trebuie să ne surprindă faptul că uneori observăm un nume diferit pentru o anumită slujbă, în special cu privire la înmormântarea monahilor, deoarece formulare special destinate apar târziu în evoluția acestor slujbe - sec XIII-XV, în fază incipientă având o singură rânduială, căreia îi erau înlocuite o serie de elemente care aveau un anumit specific raportat la cel pentru care era săvârșită.

Ultima parte a capitolului al II-lea face un inventar al celor mai importante elemente constitutive ale slujbei de înmormântare, prezentând rezultatul procesului de identificare a primelor surse manuscrise care o menționează, acolo unde s-a putut descoperi cu precizie, autorul acestora.

Capitolele III și IV vizează cea de-a patra perioadă de dezvoltare. Primul demers privește în detaliu spațiul românesc, realizând o cercetare a textului slujbei de înmormântare, așa cum poate fi găsit în edițiile tipărite ale *Molitfelnicului* românesc. Prezentarea a fost structurată în patru părți principale, raportată în mod direct la etapele de dezvoltare a *Molitfelnicului*, așa cum au fost percepute, în mod personal.

Primele două părți se concentrează pe edițiile slavone și cele slavo-române. Așa cum le spune și numele, acestea aparțin tradiției slave. Următoarele două părți sunt influențate de ediția tipărită de Mitropolitul Antim Ivireanul, ce avea ca bază ultima ediție a

Evhologhionului grecesc a acelor vremuri. Această ediție este cea care a schimbat și a statornicit până astăzi *Molitfelnicul românesc*.

În lipsa unor studii temeinice dedicate acestor ediții, analiza lor a reprezentat o muncă de pionierat, care, pe lângă identificarea conținutului slujbelor de înmormântare, din edițiile menționate, s-a concentrat pe oferirea unor direcții în ceea ce privește modul în care s-au influențat între ele edițiile *Molitfelnicului* românesc, dar și despre apariția unor influențe exterioare. Această prezentare a fost realizată pe centre tipografice, ilustrând, atât edițiile tipărite, cât și particularitățile lor cu privire la subiectul cercetării. Întâlnim și o serie de informații tehnice, motivate de faptul că *Bibliografia românească veche*¹⁶ nu redă întotdeauna fidel aceste indicații, ci, uneori, sunt prezentate fals sau trunchiat. Pe de altă parte, catalogul *Bibliografia românească modernă*¹⁷, care privește lucrările tipărite după anul 1830, cuprinde doar câteva dintre edițiile *Molitfelnicului* din acea perioadă.

Ultima parte, cea care privește edițiile sinodale, s-a materializat prin cercetarea edițiilor cunoscute și pe informațiile din Arhiva Sfântului Sinod care să arate motivația introducerii unor modificări, din

¹⁶ Ioan BIANU, Nerva HODOȘ, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul I: 1508-1716, București, Edițiunea Academiei Române; tomul II, 1910; tomul III (8 fascicule) 1912-1934; tomul IV (Adăogiri și Îndreptări), 1944; tomul V (Îndreptări), 1944. (în continuare BRV - vol. nr.).

¹⁷ *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Editura Științifică și Enciclopedică, Coord. Gabriel ȘTREMPEL: vol. I (A-C), 1984; vol. II (D-K), 1986; vol. III (L-Q), 1989; vol. IV (R-Z), 1996. (în continuare BRM - vol. nr.).

cadrul acestor slujbe. Astfel, o componentă a acestui capitol o constituie prezentarea documentelor sinodale, din Arhiva Patriarhiei Române, cu privire la diverse modificări aduse *Molitfelnicului*, urmărind în mod special situația slujbelor de înmormântare.

Capitolul al IV-lea conține o privire de ansamblu, propunându-și să redea diferențele și asemănările sesizate în practica a cinci dintre Bisericile Ortodoxe surori, care pot fi considerate exponente ale principalelor tradiții liturgice.

Conform celor prezentate ulterior, lucrarea tratează despre Slujba înmormântării din perspectiva rânduielilor actuale aflate în uzul Bisericii Ortodoxe Române, raportat la originile ei, la evoluția în spațiul românesc și la practica celorlalte spații ortodoxe de referință.

Concluzii finale

Slujba înmormântării reprezintă în Biserica Ortodoxă o evocare a stării de jertfă pe care omul trebuie să o săvârșească în lumea aceasta. Așa cum Slujba Învierii încununează întreaga perioadă a Triodului, în aceeași măsură și slujba înmormântării se arată, cu adevărat, o Slujbă a Învierii. Acest lucru este mărturisit din însăși imnografia slujbei de înmormântare, care împrumută cele mai grăitoare elemente ale Săptămânii Mari și ale Săptămânii Luminată, după modelul Utreniei duminicale. Astfel, regăsim în Slujba înmormântării, psalmul 118, Binecuvântările, antifoane, sedelne, apolis, dar și multe altele, mărturisitoare a nădejzii Învierii celei de apoi.

Lucrarea de față pune în evidență locul rânduielilor actuale de înmormântare în istoria evoluției acestei slujbe, arătând originile structurilor și a elementelor liturgice. Înțelegem, pe de o parte, că fiecare rânduială de înmormântare reprezintă o slujbă distinctă, cu propria personalitate liturgică, având propria origine. Pe de altă parte, chiar dacă structurile diferă, vedem că elementele imnografice sunt în mare parte comune, fiind transmisibile. Imnografia acestei slujbe compune o imagine amplă a condiției sufletului omenesc în această lume, prezentând cele mai importante aspecte cu privire la relația pe care omul trebuie să o aibă cu el însuși, cu semenii și cu Dumnezeu, dar și cu întreaga creație. Prin intermediul acestei lucrări conștientizăm

faptul că bagajul imnografic este foarte vast, având o bogată diversitate, dedicată multor categorii de credincioși.

Legalizarea creștinismului și oprirea asupririlor aduse credincioșilor, din primele veacuri creștine, a dus și la o dezvoltare a vieții liturgice. Chiar dacă nu avem mărturii din această perioadă, o serie de rugăciuni euharistice, care îi pomenesc pe cei adormiți, confirmă prezența multora din temele cunoscute nouă astăzi în Slujba înmormântării. Sinodul de la Cartagina vizează în mod direct și Rânduiala înmormântării, aceasta fiind despărțită treptat de săvârșirea dumnezeieștii Liturghii. Manuscrisele secolelor X-XVI sunt cele care confirmă faptul că majoritatea imnografiei funerare își are originea în perioada secolelor VI-VIII, având la bază teologia primară a Bisericii. Istoria manuscrisă este cea care arată traseul evolutiv al acestei slujbe până la momentul cristalizării, grăbite de căderea Imperiului Bizantin și de apariția tiparului. Conținutul celor mai vechi manuscrise cunoscute, care conțin slujbe de înmormântare, prezintă structuri tipiconale foarte asemănătoare cu cele pe care noi le cunoaștem astăzi.

Trecând în spațiul românesc, putem observa faptul că atât *Molitfelnicele* slavone, cât și cele slavo-române, conțin rânduiele de înmormântare diferite de cele pe care le cunoaștem astăzi, existând diferențe consistente chiar între edițiile consecutive ale acelei perioade. Ulterior, după adoptarea modelului grecesc de către mitropolitul Antim Ivireanul, practica se generalizează, fiind utilizată în toate regiunile locuite de români.

Molitfelnicele presinodale antimiene, cu toate că merg pe aceeași linie, înregistrează un progres treptat, pornind de ediția de bază, dar adoptând aspecte noi sau explicații mai detaliate. La finalul acestei perioade, începând cu ediția tipărită la Mănăstirea Neamț și continuând cu cele tipărite la București, observăm modificări îndrăznețe, preluate ulterior, treptat, și în edițiile sinodale.

După proclamarea și recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române, chiar dacă o serie de ediții păstrează texte anterioare, regăsim o dorință puternică de a avea un text cât mai îngrijit. Astfel, ediția din anul 1937 și cea din 1950, întărite de documente din arhiva Sfântului Sinod, arată un efort susținut de îmbunătățire a textului. Această dorință de consolidare liturgică mai poate fi observată, analizând edițiile în cauză, și în anii 1965, 2013, 1971 și 1976. Între aceste modificări regăsim situații motivate de practica celorlalte Biserici Ortodoxe surori sau de anumite practici locale.

Înțelegând actualele formulare de înmormântare, raportat la contextul panortodox și la contextul istoric, putem concluziona cu ușurință faptul că rugăciunile de dezlegare, din cadrul Înmormântării mirenilor, recomandate în ultimele ediții și la celelalte rânduieli de înmormântare, nu au o tradiție adânc înrădăcinată, ci sunt de dată mai recentă. Astfel, aceste rugăciuni, care în edițiile mai vechi sunt redată separat, la finele *Molitfelnicului*, nu sunt confirmate de tradiția manuscrisă, regăsindu-se pentru început în edițiile tipărite ale lui Jacob Goar. Sesizăm o serie de diferențe cu privire la cântarea troparelor, tot

la Însmormântarea mirenilor, care doar în tradiția recentă sunt introduse între psalmii 90 și 118, după modelul însmormântării monahilor, neconfirmate nici în edițiile vechi, dar nici în cele ale Bisericilor Ortodoxe surori.

În ceea ce privește viitoare direcții de cercetare, având ca punct de plecare această teză de doctorat, consider că studierea slujbelor de însmormântare, din edițiile slavone și slavo-române, care să pună accent, în principal, elementele imnografice, raportat la sursele manuscrise, ar constitui contribuții importante la cunoașterea acestei teme. Totodată, același lucru ar merita pus în valoare și în ceea ce privește edițiile manuscrise ale *Molitfelnicului*, după modelul realizat de Mihail Qaramah¹⁸, pentru Slujba de însmormântare a mirenilor. Astfel, ar putea fi observate și o serie de obiceiuri, care nu sunt menționate în edițiile sinodale și antimiene, dar care au fost transmise din generație în generație până în zilele noastre (stropirea sicriului cu agheasmă, opririle în drumul spre biserică, așezarea a patru sfeșnice în jurul sicriului, etc.).

Studiul comparativ poate fi extins și în raport cu rânduilele de slujbă din afara spațiului ortodox, cum ar fi rânduiala romano-catolică, de dinainte și de după Conciliul Vatican 2, dar și din spațiul nealcedonian. Acesta ar putea pune în evidență vechimea și autenticitatea anumitor elemente liturgice.

¹⁸ Mihail K. QARAMAH, *Rânduiala însmormântării laicilor în Molitfelnicile slavo-române (sec. XVI-XVII)*, în: *Altarul Reîntregirii*, SN, 2021, 1-3, pp. 131-164.

În ceea ce privește evoluția *Evhologhionului* grecesc, este salutară o cercetare care să urmărească evoluția slujbelor de înmormântare, în special în perioada 1522-1691, pentru a înțelege mai bine conținutul sursei pe care Sfântul Mitropolit Antim a folosit-o și, totodată, în continuarea perioadei 1691-2014, pentru a putea înțelege diferențele actuale dintre cele două spații ortodoxe.

În final, putem concluziona faptul că rânduielile de înmormântare din practica Bisericii Ortodoxe Române se află în relație cu cele ale celorlalte Biserici Ortodoxe surori, prezentând o proprie evoluție și dovedind echilibru între cele două mari tradiții liturgice, greacă și slavă, dar având și propriile particularități.

Cuprinsul tezei de doctorat

<i>Cuprins</i>	1
<i>Abrevieri</i>	8
<i>Introducere</i>	10
Argument.....	10
Stadiul actual al cercetărilor.....	11
a. Spațiul românesc	12
b. Spațiul internațional.....	13
Noutatea lucrării.....	14
Periodizarea tematicii.....	15
Obiective	16
Metode de lucru.....	17
Structura lucrării.....	18
<i>I. Slujbele de înmormântare în practica actuală a Bisericii</i> ²²	
I.1. Prezentarea Slujbelor de înmormântare	22
I.1.1. Înmormântarea mirenilor	23
I.1.2. Slujba înmormântării pruncilor.....	26
I.1.3. Înmormântarea preoților și a diaconilor de mir	27
I.1.4. Rânduiala înmormântării monahilor și ierarhilor	30
I.1.4.1. Înmormântarea arhiereilor, dar și a celorlalți clerici monahi.....	32
I.1.5. Rânduiala înmormântării în Săptămâna Luminată	32
I.1.5.1. Slujba Litiei mici	32
I.1.5.2. Slujba înmormântării	33
I.1.6. Concluzii	33

I.2. Analiza structurilor liturgice din cadrul Slujbelor de înmormântare.....	34
I.2.1. Tipicul Însmormântării mirenilor.....	35
I.2.2. Tipicul Însmormântării pruncilor.....	36
I.2.3. Tipicul însmormântării monahilor.....	37
I.3.4 Tipicul însmormântării clericilor mireni.....	37
I.2.5 Concluzii.....	37
I.3. Principalele teme iconografice prezente în slujba însmormântării	40
I.3.1. Crearea lumii.....	40
I.3.2. Păcatul primordial.....	41
I.3.3. Jertfa de pe Cruce și Învierea din morți.....	41
I.3.4. Diavolul.....	42
I.3.5. Locul de odihnă.....	43
I.3.6. Locul de osândă.....	45
I.3.7. Judecata.....	45
I.3.8. Lumea aceasta.....	46
I.4.9. Sfârșitul vieții pământești.....	47
I.3.10. Concluzii.....	48
II. Evoluția slujbei de însmormântare	50
II.1. Grija pentru cei adormiți în lumea iudaică și păgână la începuturile creștinismului - privire generală	50
II.1.1. Cultul celor adormiți în lumea greco-romană la venirea lui Hristos	50
II.1.2. Cultul celor adormiți în lumea iudaică la momentul Întrupării Domnului.....	52

II.2. Cultul celor adormiți în primele opt veacuri creștine	54
.....	
II.2.1. Mărturii ale Sfinților Părinți	54
II.2.2 Texte liturgice care mijlocesc pentru cei adormiți	60
II.2.2.1. Prima rugăciune de înmormântare - Evhologhionul lui	
Serapion de Thmuis	61
II.2.2.2. Elemente euhologice funerare în anaforalele liturgice...	63
II.3. Rugăciuni de înmormântare în primele manuscrise	
liturgice (sec. VIII-X)	72
II.3.1. Barberini gr. 336 (sec. VIII) - Bar. I.....	73
II.3.2. Saint Petersburg gr. 226 (sec. X) - Pet. I	75
II.3.3. Grottaferrata Γ.β.IV (sec. X) - Grott. I	77
II.3.4. Sinai glag. 37 (sec. X) - Sin. I	77
II.3.5. Sinai gr. 959 (sec. XI) - Sin. II	78
II.3.6. Sinai gr. 961 (sec. XI) - Sin. III.....	79
II.3.7. Paris Coislin 213 (sec. XI) - Par. I.....	79
II.3.8. Concluzii.....	81
II.4. Primele manuscrise liturgice care conțin slujbe de	
în mormântare.....	83
II.4.1. Rânduieli liturgice ale Slujbei de înmormântare în cele mai	
importante manuscrise.....	85
II.4.1.1. Codex Grottaferata gr. Γ.β.X. (sec. X) - Grott. II	86
II.4.1.2. Codex Grottaferrata gr. Γ.B XLIII (sec. XI) - Grott. III88	
II.4.1.3. Codex gr. 153 Messina Bibi. Univ. S. Salvatore (sec. XI)	
- Messin. I	89
II.4.1.4. Codex Sinai. gr. 963 (sec. XII) - Sin. IV	92

II.4.1.5. Codex Messin. Bibi. Univ. S. Salvatore gr. 172 (sec. XII)	
- Messin. II	93
II.4.1.6. Codex Vaticanus gr. 1836 (sec. XI-XII) Vtc. I.....	94
II.4.1.7. Codex Vatopedi nr. 133 (sec. XIV) - Vtp. I.....	96
II.4.1.8. Codex Dionisiu nr. 450 (sec. XV) - Dio. I.....	97
II.4.1.9. Codex nr. 615 - Biblioteca Metocului Sfântului Mormânt din Constantinopol (sec. XVI) - Sep. I	98
II.4.2. Elemente principale constitutive ale slujbelor de înmormântare	100
II.4.2.1. Spălarea celui adormit.....	100
II.4.2.2. Citirea din Sfânta Scriptură în timpul de până la înmormântare	101
II.4.2.3. Rânduiala pe care o face preotul la casa celui adormit	102
II.4.2.4. Locul așezării în biserică.....	103
II.4.2.5. Binecuvântarea	104
II.4.2.6. Troparele	104
II.4.2.7. Psalmi	105
II.4.2.8. Cântarea <i>Aliluia</i>	107
II.4.2.9. Binecuvântările celor adormiți.....	108
II.4.2.10. Ectenia.....	109
II.4.2.11. Rugăciuni pentru cei adormiți.....	109
II.4.2.12. Antifoanele	112
II.4.2.13. Canonul	113
II.4.2.14. Condacul.....	114
II.4.2.15. Luminânda.....	115
II.4.2.16. Laudele	116
II.4.2.17. Idiomele pe 8 glasuri ale Sfântului Ioan Damaschin	116
II.4.2.18. Doxologia.....	116

II.4.2.19. Fericirile	117
II.4.2.20. Lecturile biblice.....	117
II.4.2.21. Stihirile sărutării.....	118

III. Evoluția slujbei de înmormântare în Molitfelnicile românești **120**

III.1. Molitfelnicile slavone.....123

III.1.1. Molitfelnicul de la Târgoviște (1545)	123
III.1.2. Trebnicul de la Câmpulung (1635)	128

III.2. Molitfelnicile slavo-române.....132

III.2.1. Molitfelnicul lui Dosoftei (1681)	132
III.2.2. Molitfelnicul de la Bălgrad (1689).....	135
III.2.3. Molitfelnicile de la Buzău (1699 și 1701).....	139

III.3. Molitfelnicile antimiene presinodale (1706-1874).146

III.3.1. Muntenia.....	149
III.3.1.1. Râmnic	149
III.3.1.1.1. 1706	150
III.3.1.1.2. 1730	151
III.3.1.1.3. 1747	152
III.3.1.1.4. 1758	153
III.3.1.1.5. 1768	154
III.3.1.1.6. 1782	155
III.3.1.1.7. 1793	156
III.3.1.2. Târgoviște	157
III.3.1.2.1. 1713	157
III.3.1.3. București	159
III.3.1.3.1. 1722	160

III.3.1.3.2.1729	161
III.3.1.3.3. 1741	161
III.3.1.3.4. 1764	162
III.3.1.3.5. 1794	163
III.3.1.3.6. 1808	164
III.3.1.3.7. 1819	165
III.3.1.3.8. 1832	166
III.3.1.3.9. 1854	167
III.3.1.3.10. 1858	168
III.3.1.3.11. 1864	169
III.3.1.4. Buzău	170
III.3.1.4.1. 1747	170
III.3.1.4.2. 1835	171
III.3.2. Moldova	172
III.3.2.1. Iași	172
III.3.2.1.1. 1749	174
III.3.2.1.2. 1754	175
III.3.2.1.3. 1764	176
III.3.2.1.4. 1785	177
III.3.2.1.5. 1834	178
III.3.2.2. Mănăstirea Neamț	180
III.3.2.2.1. 1848	180
III.3.2.3. Chișinău	182
III.3.2.3.1. 1820	183
III.3.2.3.2. 1859	185
III.3.2.3.3. 1908	186
III.3.3. Transilvania	187
III.3.3.1. Blaj	187
III.3.3.1.1. 1757	189

III.3.3.1.2. 1784	190
III.3.3.1.3. 1815	192
III.3.3.2. Braşov	193
III.3.3.2.1. 1811	193
III.3.3.3. Sibiu	195
III.3.3.3.1. 1833	196
III.3.3.3.2. 1847	197
III.3.3.3.3. 1849	198
III.3.3.3.4. 1853	199
III.3.3.3.5. 1874	200
III.3.4. Concluzii	203

III.4. Evoluția slujbelor de înmormântare în Molitfelnicile sinodale207

III.4.1. Prezentarea edițiilor <i>Molitfelnicului</i>	208
III.4.2. Documente ale Arhivei Patriarhiei Române cu privire la evoluția Slujbei înmormântării și a Molitfelnicului românesc	211
III.4.3. Evoluția slujbelor de înmormântare	221
III.4.3.1. În mormântarea mirenilor	221
III.4.3.1.1. Numele slujbei	221
III.4.3.1.2. Slujba de acasă	222
III.4.3.1.3. Binecuvântarea	223
III.4.3.1.4. Aliluia și troparele	223
III.4.3.1.5. Catisma	224
III.4.3.1.6. Sedelna	225
III.4.3.1.7. Canonul și Fericirile	225
III.4.3.1.8. Aliliuarul Apostolului	226
III.4.3.1.9. Rugăciunile de dezlegare	226
III.4.3.1.10. Partea finală a slujbei	227

III.4.3.2. Rânduiala înmormântării pruncilor.....	228
III.4.3.2.1. Numele slujbei.....	228
III.4.3.2.2. Indicații cu privire la slujba care se săvârșește acasă	229
III.4.3.2.3. Aliluia și troparele	230
III.4.3.2.4. Canonul și Condacul.....	230
III.4.3.2.5. Evanghelia	231
III.4.3.2.6. Indicații tipiconale finale	231
III.4.3.2.7. Rânduiala înmormântării pruncilor nebotezați ...	231
III.4.3.3. Slujba înmormântării preoților și diaconilor mireni ...	232
III.4.3.3.1. Numele slujbei.....	232
III.4.3.3.2. Pregătirea trupului și slujba de acasă.....	233
III.4.3.3.3. Începutul slujbei	233
III.4.3.3.4. Antifoane	234
III.4.3.3.5. Prochimene și Aliluiare	234
III.4.3.3.6. Apostol, Evanghelie și Rugăciune.....	236
III.4.3.3.7. Canonul.....	236
III.4.3.3.8. Laudele, Doxologia și Troparele finale	238
III.4.3.3.9. Stihirile sărutării și rugăciunile de dezlegare	238
III.4.3.3.10. La mormânt.....	239
III.4.3.4. Rânduiala înmormântării monahilor și ierarhilor	239
III.4.3.4.1. Numele slujbei.....	240
III.4.3.4.2. Bindecuvântarea.	240
III.4.3.4.3. Troparele.....	241
III.4.3.4.4. Stihul dinaintea psalmului 118	241
III.4.3.4.5. Stihirile de după antifoane.....	241
III.4.3.4.6. Înconjurarea bisericii în cazul ieromonahilor sau a arhierilor.....	242
III.4.3.4.7. Concluzii.....	242

III.4.3.5. Rânduiala înmormântării în Săptămâna Luminată	242
III.4.3.5.1. Numele slujbei	242
III.4.3.5.2. Așezarea trupului celui răposat în sicriu.....	243
III.4.3.5.3. Binecuvântarea la biserică	244
III.4.3.5.4. Ecfonismul „Că Sfânt ești Dumnezeuul nostru ...” .244	
III.4.3.5.5. Evanghelia	244
III.4.3.5.6. Cântarea <i>Învierea lui Hristos</i>	245
III.4.3.5.7. Ecfonisele ecteniilor după cântările a VII-a și a VIII-a	245
III.4.3.5.8. Stihiri la cântarea a IX-a.....	245
III.4.3.5.9. <i>Hristos a înviat</i> , după stihirile Paștilor, și despre cum se face sărutarea	246
III.4.3.5.10. Rugăciuni de dezlegare.....	246
III.4.3.5.11. Cântarea <i>Veșnica pomenire</i>	247
III.4.3.5.12. <i>Ziua învierii...</i> - cântat în drumul spre mormânt	247
III.4.3.5.13. Troparul <i>Pământule deschide-te</i>	247
III.4.4. Concluzii	248

IV. Slujba înmormântării principalele tradiții Ortodoxe.. 249

IV.1. Diferențe generale	250
IV.2. Înmormântarea mirenilor	251
IV.2.1. Trisaghionul sau litia mică.....	251
IV.2.2. Drumul spre biserică	252
IV.2.3. Slujba în biserică	252
IV.2.3.1. Psalmul 90, Trepere, Psalmul 118	252
IV.2.3.2. Binecuvântările celor adormiți	254
IV.2.3.3. Treperele de după ectenie	255

IV.2.3.4. Canonul.....	255
IV.2.3.5. Rugăciunile de dezlegare.....	256
IV.3. Slujba înmormântării pruncilor	257
IV.3.1. Începutul slujbei.....	257
IV.3.2. Aliluia și troparele.....	257
IV.3.3. Canonul și luminânda.....	258
IV.3.4. Evanghelia.....	258
IV.3.5. Rugăciunea pentru pruncul adormit și otpustul	259
IV.4. Rânduiala înmormântării preoților și diaconilor de mir.....	259
IV.4.1. Antifoanele glas 6	259
IV.4.2. Apostol, Evanghelie, Rugăciuni.....	260
IV.4.3. Canonul și Stihirile Sfântului Ioan Damaschin.....	260
IV.4.4. Finalul slujbei.....	261
IV.5. Înmormântarea monahilor și ierarhilor	262
IV.5.1. Începutul slujbei.....	262
IV.5.2. Stihirile Sfântului Teofan si Antifoanele	263
IV.6. Rânduiala înmormântării în Săptămâna Luminată	267
IV.6.1. Slujba de acasă.....	267
IV.6.2. Slujba în biserică.....	267
IV.7. Concluzii	269
<i>Concluzii</i>.....	270
<i>Anexe</i>	273

**Anexa 1: Priveghere de toată noaptea pentru cei adormiți
cum se face în Biserica Ortodoxă Rusă.....273**

**Anexa 2: Înmormântarea preoților și ierarhilor adormiți
în zilele Paștelui și în Săptămâna Luminată284**

***Bibliografie* 286**

1. Izvoare286

1.1 Ediții ale Sfintei Scripturi..... 286

1.2 Cărți de cult 286

2. Dicționare și enciclopedii.....296

3. Părinți și scriitori bisericești.....297

4. Opere clasice299

5. Volume de autor299

6. Studii și articole303

7. Surse inedite.....306

8. Surse web.....307

Bibliografie

1. Izvoare

1.1 Ediții ale Sfintei Scripturi

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2008.

1.2 Cărți de cult

2. *Euhologhion sau Molitfelnic*, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, Blaj, 1940.
3. *Ευχολόγιον*, Βενετία, 1691.
4. *Ευχολόγιον Γ', Εξοδιαστικόν*, Εκδόσεις Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας, Αγίου Όρους, ²2009.
5. *Ευχολόγιον το μέγα*, Ed. Εκδότης Παπαδημητρίου, Αθήνα, 2014.
6. كتاب الأفخولوجي الكبير، ترجمة وإعداد الأسقف رافائيل هوايني، نشر المطران أنطونيوس بشير، بيروت، ١٩٥٥. (*Kitāb Al-afkhlūjy Al-kabīr*, Tradus și editat de Episcopul Rafail de Brooklyn, Publicat de Mitropolitul Antonie Bashir, (s.n.), Beirut, 1955).
7. *Molitvenic*, Târgoviște, 1545.
8. *Molitvenic sau Euchologiu, acum numit Trebnic*, Câmpulung: [Timoteu Alexandrovici], 1635.

9. Molitevnic de-nțăles acmu tipărit intru blagoslovite zilele măriei sale prealuminatului întru Iisus Hristos Ioan Duca voievod cu mila lui Dumnezeu Domn Țării Moldovei cu cheltuiala măriei sale. Și cu poslușaniia smerenii noastre Dosoftei mitropolitul Suceavii în tiparnița Sfintei mitropolii în Iași, 22 mai 1681.
10. *Molităvnic*, Bălgrad, 1689.
11. *Evhologhion adecă Molitvenic*, Buzău, 1699.
12. *Evhologhion adecă Molitvenic*, Buzău, 1701.
13. EVHOLOGION adecă MLTVNIC. Acum întâi într-aceasta chip tipărit, și așezat, după rânduiala celui grecesc. Întru al 18 lea de ani, al înălțatei domnii a prea luminatului oblăitoriu a toată țara Rumânească, Ioan Constantin al 2-lea, Basarab Voievod, fiind Mitropolitul țării chir Teodosie, prin osteneala, și toată cheltuiala, iubitorului de Dumnezeu Kir Antim Ivireanul, Episcopul Râmnicului, de Mihail Iștvanovici Ipodiaconul Tipograful, ÎN RÂMNIC, în anul dela Hs. 1706.
14. EVHOLOGHION adecă MLTVNIC acumă a doa oară tipărită după rânduiala celui grecesc întru al 25 de ani, ai înălțatei Domnii ai prea luminatului oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ioann Constandin B. Basarabă Voevod, Cu toată chieltuiala prea sfințitului Mitropolită al Țării Ungrovlahiei, Chir Antim Ivireanul. În Sfânta Mitropolie a Țirgoviștii la anul de la Hs., 1713 (de Gheorghie Radovici).

- 15.EVHOLOGHION adecă MLTVNIC. Acum întâiaoaară tipărit, după rânduiala celui grecesc. În zilele, de Dumnezeu înălțatei Domnii a prea luminatului oblăduitoriu a toată țara Rumânească, Ioan Nicolae Alexandru Vodă, MAVROCORDATU Cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala Prea sfințitului Mitropolit a Ungrovlahiei. Kir Daniil, în scaunul Bucureștilor la anul de la Hs, 1722. De Savva Ieromonahul Tip.
- 16.EVHOLOGHION adecă MLTVNIC. Acum întracesași kip tipărit, după rânduiala celui grecesc. În zilele, de Dumnezeu înălțatei domnii a prealuminatului oblăduitor a toată țara Rumânească, Ioan Nicolae Alexandru Voevod, cu blagosvenia și cu toată cheltuiala Prea sfințitului Mitropolit a Ungrovlahiei Daniil, în Sfânta Mitropolie a Bucureștilor. la anul dela Hs, 1729. De cucernicul între preoți, popa Stoica Iacovici.
- 17.MLTVNIC, acum într-acest chip tipărit: în Sfânta Episcopie a Râmnicului, cu nevoința și cu toată cheltuiala a Preasfințitului și de Dumnezeu iubitorului kir INOKENTIE, Episcopul Râmnicului, în anul dela Nașterea lui HS, 1730, Fev, 1. de Ieremia Atanasievici.
- 18.EVHOLOGHION adecă MLTVENIC. Acum întracesași kip tipărit, după rânduiala celui grecesc. În zilele, de Dumnezeu înălțatei domnii a prealuminatului oblăduitoriu a toată țara Rumânească, Ioan Mihai Răcoviță Voevod, cu blagosvenia Prea sfințitului Mitropolit a Ungrovlahiei kir Neofit, cu cheltuiala sfinții sale Chesarie Paletine

- kir Anania în orașu Bucureștilor. La anul dela Hs, 1741. De cucernicul între preoți, popa Stoica Iacovici.
- 19.EVHOLOGHION adecă MLTVENIC Acum întracestași chip tipărit, după rânduiala celui grecesc. Întru a al treilea an, din a patra domnie a țării Rumânești a prea luminatului și înălțatului Domnului nostru Io Costandin Nicolae Voevod, Mitropolit fiind a toată țara Rumânească: kir Neofit, cu cheltuiala iubitorului de Dumnezeu Episcopul Buzăului kir Methodie. Sfânta Episcopie, la anul 7255. (1747)
- 20.MLTVENIC, acum într-acest chip tipărit. Întru al treilea an, din a patra domnie a Țării Rumânești. A prealuminatului și preainălțatului Domn IO CONSTANDIN Nicolae Voevod. Cu blagoslovenia Preasfințitului Mitropolit Kir NEOFIT și cu toată osârdia și cheltuiala Sfinției sale iubitoriului de Dumnezeu Kir Climent Episcopul Râmnicului. În sfânta episcopie a Râmnicului, la anul de la facerea lumii 7255, s-a tipărit de cucernicul între preoți popa Mihai Atanasie Vici Tipograful Râmnicianul.
- 21.EVHOLOGHION adecă MLTVNIC acmu întracesta chip tipărit, după rânduiala celui grecesc. La a doua de Dumnezeu înălțatei Domnii a prea luminatului oblăduitoriu a toată țara Moldovei, Ioan Grigorie Gica, Voedod, cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala prea Sfințitului Mitropolit al Moldovii, kir Neofit Peloponiisanu de la Nafpil. În Sfânta Mitropolie veachie în Iași, la anul de la Hs., 1749. De Ieremia Marco Tipograful.

- 22.EVHOLOGHION adecă MLITVNIC. Acum într-acestași chip tipărit, în zilele prea luminatului și înălțatului Domnului nostru Ioan Matei Ghica Voevod. Cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala prea Sfințitului Mitropolit al Moldovei kyr Iacov, în Sfânta Mitropolie în Iași, la anii de la Hs. 1754. De cucernicul între diaconi Ioan Simionovici tipograful ardelen.
- 23.EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC. Acum întâi întracesta chip tipărit cu blagoslovenia Preasfințitului Kiriu, kir. Petru Pavel Aaron din vistrea vlădicăi Făgărășanul în Mănăstirea Sfintei Troiții la Blaj. Ani de la Hs.1757. De Ioan Râmniceanul.
24. MLTVENIC. Acum întracest chip tipărit întru acincilea domnie a Țării Rumânești. A prea luminatului, și înălțatului Domn IO CONSTANDIN Nicolae Voevod. În sfânta Episcopie a Râmnicului, cu blagoslovenia, și toată osârdia și cheltuiala a Prea sfințitului și de Dumnezeu Iubitoriului kir GRIGORIE, Episcopul Râmnicului, în Sfânta Episcopie a Râmnicului, la anul de la facerea lumii 7266. Și sa tipărit de cucernicul, între preoți, Popa Costandin Atanasievici Tipograful Râmnicului. (1758)
- 25.EVHOLOGHION adecă MLTVENIC. Acum întracestași kip tipărit, după rânduiala celui grecesc. Întru întâia domnie îmăriei sale, prea luminatului, prea înălțatului, Domnului nostru, și oblăduitoriu a toată țara Rumânească, Io Ștefan Mihai Racoviță Voevod, cu blagosvenia și cu toată cheltuiala Prea sfințitului Mitropolit a Ungrovlahiei kir

- Grigorie, în Sfânta Mitropolie a Bucureștilor. La anul dela Hs, 1764.
De Iordache Stoicovici Tip.
- 26.EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC Acum într-acestași chip tipărit, la întâia de Dumnezeu înălțatei Domnii a prea luminatului oblăduitor a toată țara Moldovei Io Grigorie Alexandru Ghica Voevod. Cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala o Sfințitului Mitropolit al Moldovii Kyriu Kir Gavril, în Sfânta Mitropolie în Iași, la anul de la Hs. 1764. De Grigorie Stanovici Tipograful.
- 27.MOLITVEANIC. Acum întru acest chip s-au tipărit, întru întâia domnie, a prea luminatului Domn: IO ALEXANDRU Scarlat Ghica Voevod, cu blagoslovenia și osârdia, și cu toată cheltuiala, Sfinției sale Iubitoriului de Dumnezeu. Kir PARTENIE Episcopul Rm: în Sfânta Episcopie a Râmnicului, La anii de la zidirea lumii 7276. S-au tipărit de Popa G(h)eorg(h)ie Atanasie Vici Tr Rm. (1768)
- 28.MLITVEANIC. Acum întru acest chip s-au tipărit, întru întâia domnie, a prealuminatului Domn IO NICOLAE COSTANTIN CARAGEA VOEVOD, cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala prea sfinției sale, Părintelui Iubitoriului de Dumnezeu Kiriu Kir FILARET Episcopul Râmnicului. În Sfânta Episcopie a Râmnicului, la anii de la zidirea lumii 7290 iară de la Hs 1782. S-au tipărit de smeritul între ieromonahi Climent Ieromonahul Tip. și de Popa Costandin Tipograful Râmnicului.
- 29.EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC care cuprinde în sine rânduiala Besoarecii Răsăritului, ce să cuvine preoților a sluji la toată

treaba norodului. Supt prea fericita împărăție a Preînălțatului Împărat al Romanilor, Marele Prințip Ardealului, și ceal: Iosif al doile cu voia celor mai mari. Tipărită acum a doua oară întracesta chip în Blaj la anii de la Hs. 1784. Cu tiparul seminarului.

30.EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC acum întracestași chip tipărit: cu blagoslovenia prea o sfințitului Mitropolit al Moldaviei Kiriu Kir Gavril întru a sfinției sale tipografie în Sfânta Mitropolie în Iași. În zilele luminatului și prea înălțatului Domnului nostru Alexandru Ioan Voevod întru întâia domnie a mării sale. În anii de la Adam 7292. Iară de la Nașterea lui Hs. 1785. Sau tipărit de popa Mihai Strilbițchi. și exarh din Mitropolia Iașului.

31.MLITVEANIC acum întru acest chip s-au tipărit, întru întâia Domnie, aprea Luminatului Domn. IO ALEXANDRU CONSTANTIN MORUZI, VOEVOD. Cu blagoslovenia, și cu toată chieltuiala Prea Sfințitului Iubitoriului de Dumnezeu, Kiriu Kir NECTARIE, Episcopul Râmnicului. În sfânta Episcopie a Râmnicului. La anul de la Hs. 1793. S-au tipărit de Dimitrie si Popa Mihail tipograful Râmnicului și de Gheorghe și de popa Constandin Tip. Râmnicului.

32.MOLITVEANIC acum întru acest chip s-au tipărit, întru întâia domnie a prea luminatului domn, IO Alexandru Constantin Muruzi Voevod, cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala prea sfinției sale Părintelui Kiriu Kir Dositeiu, Mitropolitului Ungrovlahiei. În sfânta

- Mitropolie a Bucureștilor, la anii de la Hs. 1794. S-au tipărit de Dimitrie Petrova București Tipograf.
33. EVHOLOGHION s-au tipărit acum, în zilele Prea înălțatului și prea blagoslovitului, și de Hs iubitorului, singur stăpânitorului, marelui Împărat Alexandru Pavlovici a toată Rosia cu blagoslovenia și toată cheltuiala Prea Sfinției sale Kiriu Kir Dositei Arhiepiscopul și Mitropolitul a toată Ungrovlahia în Sfânta Mitropolie a Bucureștilor. Acum a doua oară sau tipărit. La anii de la Hs 1808 De Stanciu Tomovici Tip. Buc.
34. Evhologhion adecă Molitvenic care cuprinde în sine rânduiala Beseării Răsăritului, ce să cuvine preoților a sluji la toată treaba norodului. Cu slobozenia celor mai mari. Cu toată cheltuiala Dumnealor Fraților Kirii Constantin și Ioan Boghici. Tipărit în Privilegiata Tipografie din Brașov prin Tipograful Ioan August Herfurt 1811.
35. Evhologhion adecă Molitvenic care cuprinde în sine rânduiala Bisericii Răsăritului, ce să cuvine preoților a sluji la toată treaba norodului. Supt Prea fericita împărăție a Preaînălțatului Împărat al Austriei, Marele Prințip al Ardealului și ceal: Francisc Întâi. Cu blagoslove: Excelenții Sale Prea o Sfințitului D. Vlădica Ioann Bobb. Tipărit acum atreia oară întracesta chip în Blaj la Anii de la Hs 1815. Cu tiparul Seminarului.
36. MOLITVEANIC BOGAT acum s-au tipărit, întocmai după cel de Râmnic înzilele Prea Înălțatului Domn, IO ALEXANDRU

NICOLAE SUȚUL VOEVOD cu blagoslovenia, și toată cheltuiala Prea O Sfințitului Mitropolit a toată Ugrovlahia, Kiriu Kir Nectarie. În București, în Sfânta Mitropolie la anul de la Hs 1819, de Gheorghie Tip.

37. Întru slava sfintei, celei de o ființă, de viață făcătoarei, și ne despărțitei Troițe, a Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh, cu porunca prea blagocestivului Sângur Stăpânitorului Marelui Domnului nostru Împăratului Alexandru Pavlovici a toată Rosia. în ființa soții sale a preablagocestivei Doamne Împărătese Elisabetei Alexievici și a Maicii lui preablagocestivei Doamne Împărătese Mariei Teodorovici. și în ființa binecredinciosului domn Țarevici și a marelui chievin Constantin Pavlovici și a binecredinciosului Domn Marelui chievi Nicolae Pavlovici, și a soției sale Binecredincioasei Doamnei Marei chitrine Alexandrei Feodorovici. și a binecredinciosului domn mare chievin Alexandru Nicolaevici, și a binecredinciosului domn mare chițer Mihail Pavlovici, a binecredincioasei Doamne Marei chiteane Mariei Nicolaevici, și înființa binecredincioasei doamne marei chievine Mariei Pavlovici și a soțului ei, și a binecredincioasei doamne Marei Chievine Annea Pavlovici, și a soțului ei, iară cu blagoslovenia Preasfințitului Îndreptătorului Sinod și a preosfințitului Gavriil exarh.. Mitropolit Chișinăului și Hotinului, cartea aceasta ce să numește Molitvenic, după așezarea Molitvelnicului Slovenesc ce să întrebuintează în Pravoslavniciei Biserici a Împărăției Rusiei, îndreptată și adaosu ne

asemănăm mai mult de cât cel ce au eșit mainainte în Iași, sau tipărit în Exarhiceasca Tipografie a Bassarabiei, cesă află în Sfânta Mitropolie a Chișinăului și a Hotinului în Chișinău la anul de la facerea lumii 7328. Iară de la Nașterea după trup a Lui Dumnezeu Cuvântul, 1820, indictul 8 în luna lui august., Chișinău, 1820.

- 38.EVHOLOGHION adecă MOLITVEANIC bogat carele cuprinde în sine rânduiala tuturor slujbelor Bisericii Răsăritului ce trebuie a le sluji preoții norodului în toate lipsele sufletului, și ale trupului. În zilele Preasfințitului Împărat al Austriei, Marele Prințip al Transilvaniei ș. a. Francisc Întăil. Cu blagoslovenia Preasfințitului D. Vasilie Moga, Episcopului Ne-uniților din Ardeal. Cu blagoslovenia celor mai mari. Tipărită acum întâia oară întru acesta chip la Sibiu în privil. rumâi. Tipografia răposat. I. Gart. Moștenitor. său Gheorghie de Cloțiu, rămasă în anul 1833.
- 39.EVHOLOGIU sau MOLITFELNICU carele cuprinde rânduiala săvârșirei tainelor Bisericii Ortodoxe duple cum sau leșoit de cătră Sfinții Părinți. Tipărit din orânduirea Înalt Preasfințitului Arhiepiscop și Mitropolit Sucevei și Moldoviei D. D. Veniamin Costache marelui cavaleriu al ordinului Annei, Iași, În tipografia Sfintei Mitropolii, 1834.
- 40.MOLITVEDNIC BOGAT. carele mai îndreptândusă de multe greșeli, sau tipărit acum întracest chip în zilele, prea luminatului, și prea înălțatului nostru Domn a toată țara Rumânească ALEXANDRU DIMITRIE GHICA VOEVOD. cu blagoslovenia și

cu toată cheltuiala iubitorului de Dumnezeu Episcop al Sfintei Episcopii Buzăul, KIRIU KESARIE. În sfânta Episcopie Buzăul. Întrasa acum din nou făcuta tipografie, la anul mântuirii, 1835, iunie 23 supț Drecția D: Vasilie Manole T.

41. MOLITFELNIC BOGAT tipărit întocmai după cel de Râmnic cu blagoslovenia Prea Sf. Sale Părintelui Ocârmuitorului Sf. Mitropolii și Marelui Cavaler al Ordinului Sf. Anii. KIR NEOFIT. București. În tipografia lui Eliad, 1832.
42. EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC bogat, carele cuprinde în sine rânduiala sfintei Bisericii Răsăritului ce se cuvine preoților a sluji la toată treaba norodului. Tipărit întocmai după izvodul cel de la Râmnic cu blagoslovenia celor mai mari cu slobozenia celor mai mari. S.B. (Sibiu) La anul de la mântuire lumii 1847.
43. Molitvenic bogat. Întru slava lui Dumnezeu celui întreime slăvit. Acum sau tipărit întru această chip. În zilele prea Înălțatului nostru Domn Mihail Grigoriu Sturza Voevod, cu blagoslovenia înalt Preasfințitului Arhiepiscop și Mitropolit al Moldovei Kiriu Kir Meletie de pre Originalul cel Tipărit de Preasfințitul Episcop al Buzăului Kir Chesarie Prin sârguința și cheltuiala prea cuviosului Arhimandrit și Stareț al Sfi. Monastiri Neamțului și Secului, Kir Neonil. În Tipografia Sfintei Monastiri Neamțului la anul de la Hs. 1848.
44. EVHOLOGHION adecă MOLITVENIC bogat, carele cuprinde în sine rânduiala tuturor slujbelor Bisericii Răsăritului ce trebuie ale

sluji preoții norodului în toate lipsele sufleului, și ale trupului. În zilele Preainălțatului Împărat al Austriei, Marele Princip al Transilvaniei Francisc Iosif I. Cu blagoslovenia Preasfințitului Domn Andreiu Șaguna, Episcopului Diecezei de Leață Greco-Răsăriteană din Ardeal. Cu slobozenia celor mai mari. Sibiu, În prib. Tipografia lui Gheorghie de Closius, 1849.

45. Întru mărirea lui Dumnezeu celui în Treime mărit MOLITVELNIC spre întrebuințarea Preoțimeii parohiale, În zilele Meistății Sale, Prea Înălțatului nostru împărat al Austriei Francisc Iosif I cu Binecuvântarea Ecsellenței Sale, Prea osfințitului Domnu Andreiu, Barone de Șaguna, Dreptcredinciosului Episcop al Bisericii greco-răsăritene în Ardeal, Commandatoriului de strălucitul Ordine Austriac Leopoldin, și al Maiestatei Sale ces. reg. Apostolice Consiliariului Actual din lăuntru. Sibiu. În Tipografia diacezană anul 1853.
46. EFHOLOGIU sau MOLITFELNIC mai îndreptat și tipărit cu cheltuiala Prea Sfinții Sale Părintelui Arhiepiscop și Mitropolit al Ungrovlahiei D.D. NIFON în cea din nou înființată tipografie a sa, București, 1854 Director I. Penescu.
47. EFHOLOGIU sau MOLITFELNIC mai îndreptat și tipărit cu cheltuiala și sânguina prea Sfinții- Sale Părintelui Arhiepiscop și Mitropolit al Ungro-Valahiei D. D. NIFON. În cea din nou înființată tipografie a sa. Ediția a II-a. București 1858.

48. EFHOLOGIU sau MOLITFELNIC mai îndreptat și tipărit cu chieltuiala și sârguința prea Sfinții- Sale Părintelui Arhiepiscop și Mitropolit al Ungro-Valahiei D. D. NIFON. La anulu 1858. Iar acum această Ediție III-a cu chieltuiala D-lui G.N. Grigoriu, libraru Bisericescu, București, Typographia Stephan Rassidescu 1864.
49. Întru mărirea lui Dumnezeu celui în Treime mărit MOLITVELNIC, spre întrebuițarea preoțimei parohiale, în zilele Maiestatei Sale, Preaînălțatului nostru împărat al Austriei și peste apostolicu al Ungariei Francisc Iosif I. cu binecuvântarea ecselenței Sale, Prea Sfințitului Domnu Procopiu dreptcredinciosului Arhiepiscopu și Mitropolit alu româniloru greco răsăriteni din Ardealu și Ungaria, consiliaru actuale intimu alu Maiestății sale C. R. Apostolice. Sibiu, În Tipografia Arhidiacezană anul 1874.
50. Întru slava Sfintei, cei de o ființă, de viață făcătoarei, și nedespărțitei Troițe, a Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh, în zilele Preabinecredinciosului Sângur stăpânitoriului Marelui Domnului Nostru NICOLAI ALEXANDROVICI Împărat a toată Rosia, a soției sale, Preabinecredinciosei Doamnei Împărătese Alexandra Teodorovna, a maicii lui, Preablagocestinei Doamnei Împărătese Mariea Teodorovna și a klironomului lui, Binecredinciosului Domn Țesarevici, Marele Cneaz Alexii Nicolaevici, cu blagosclovenia Preasfințitului Îndreptătorului Sinod și a Preosfințitului Vladimir, Episcopul Chișinăului și al Hotinului, s(-)au tipărit această carte, ce se numește TREBNIC, în orașul Chișinău, în Tipografia Eparhială,

la anul de la facerea lumii 7416, iară de la Nașterea cea după trup a lui Dumnezeu cuvântul 1908, Indictul 6 în luna lui August.

51. *Evhologiu sau carte de rugăciuni, Care cuprinde în sine totă rândueta bisericească ce se cuvine a severși preuții la tote trebuințili religioase ale creștinilor. Predată întâi dela sântii Apostoli, apoi de la sântii de Dumneudeu-purtătorii Părinți; și și revădută acum din nou dupre originalul grecesc. Tipărit cu binecuvântarea și aprobarea Sântului Sinod al Sântei Biserici autocefale ortodoxe române în zilele Maiestăței Sale iubitorului de Christos Carol I Rege al României, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1888.*
52. *Evhologiu bogat, coprinzător de mai multe rândueli și rugăciuni trebuitoare creștinilor la deosebite împrejurări din viață. Tipărit în zilele prea înălțatului nostru domn Carol I, Regele României. Cu autorizarea și binecuvântarea Sf. Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române, ediția a II-a, București, Tipografia Cărților Bisericești. 1896.*
53. *Evhologiu bogat, coprinzător de mai multe rândueli și rugăciuni trebuitoare creștinilor la deosebite împrejurări din vieață. Tipărit în zilele prea înălțatului nostru Domn Carol I, Regele României în al 44-lea an de domnie. Cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române. Ediția a III a, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1910.*
54. *Evhologiu bogat, coprinzător de mai multe rândueli și rugăciuni trebuitoare creștinilor la deosebite împrejurări din vieață. Tipărit*

- în zilele prea înălțatului nostru Domn Ferdinand I, Regele României. Cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române. Ediția a IV a, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1920.*
55. *Evhologiu bogat cuprinzător de mai multe rândueli și rugăciuni trebuitoare creștinilor la deosebite împrejurări din viață. Tipărit în zilele prea înălțatului nostru Domn Ferdinand I, Regele României în al 12-lea an de domnie. Patriarh al României fiind I.P.S.S. Dr. Miron Cristea. Cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române. ediția a V-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, Filiala Cernica, 1926.*
56. *Molitfelnic, tipărit în zilele Preaînălțatului și Dreptcredinciosului nostru Domn Carol II, Regele Românilor și ale Înaltpreasfințitului și Preafericitului Patriarh al României Miron. Cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Ortodoxe Române, sub îngrijirea Pr. Niculae M. Popescu, profesor universitar și membru al Academiei Române, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1937.*
57. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rândueli și rugăciuni ce se săvârșesc de preot la diferite împrejurări din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului și Prea Fericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1950.*

58. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni ce se săvârșesc de preot la diverse împrejurări din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului și Prea Fericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1965.*
59. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite împrejurări din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1971.*
60. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite împrejurări din viața creștinilor. Tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea și Prea Fericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a treia, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1976.*
61. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite trebuințe din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a patra, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1984.*
62. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni ce se săvârșesc de preot la diferite împrejurări din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a*

- cincea, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.
63. *Molitfelnic, cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite trebuințe din viața creștinilor. Tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
64. *Molitfelnic cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite trebuințe din viața creștinilor tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhului Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
65. *Molitfelnic cuprinzând slujbe, rânduieli și rugăciuni săvârșite de preot la diferite trebuințe din viața creștinilor. Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhului Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
66. *Molitfelnic publicat cu aprobarea Sfântului Sinod și binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013;

67. *Molitfelnic publicat cu aprobarea Sfântului Sinod și binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019.
68. *Molitǎvnic*, Bălgrad, 1689, ediție îngriită, studiu introductiv și glosar de Ana DUMITRAN, Alin Mihai GHERMAN, și Dumitru A. VANCA, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.
69. *Liturghier*, EIBMO, București, 2012.
70. *Μικρόν Εύχολόγιον*, Παναγιώτης Τρεμπέλα, τ. Β, Αθηναι, 1955.
71. *Mineiul pe august*, EIBMBOR, București, 2003.
72. *Penticostar*, EIBMBOR, București, 1999.
73. *Ritualul înmormântării*, Ed. Presa Bună, Iași, 2005.
74. *The Great Book of Needs*, Expanded and Supplemented, vol. 3, The Occasional Services, Translated from Church Slavonic with notes by St. Tikhon's Monastery, St. Tikhon's Seminary Press, South Canaan, Pennsylvania, 1999.
75. *Trebnic*, Câmpulung, 1635.
76. *Требник*, Каленић - Издавачка установа Епархије шумедијске-Крагујевац, Крагујевац, 1998.

2. Dicționare și enciclopedii

77. BIANU, Ioan; HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul I: 1508-1716, București, Ed. Academiei Române, București, 1903.

78. BIANU, Ioan; HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, Ed. Academiei Române; tomul II, București, 1910.
79. BIANU, Ioan; HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul III (8 fascicule), Ed. Academiei Române, București, 1912-1934.
80. BIANU, Ioan; HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul IV (Adăogiri și Îndreptări), Ed. Academiei Române, București, 1944.
81. BIANU, Ioan; HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul V (Îndreptări), Ed. Academiei Române, București, 1944.
82. PĂCURARIU, Pr. Prof. Dr. Mircea, *Dicționarul Teologilor Români*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2014.
83. RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Bibliografia românească veche - Additamenta*, vol. I, Ed. Alma, București, 2000.
84. ȘTREMPEL, Gabriel, *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, vol. I (A-C), 1984.
85. ȘTREMPEL, Gabriel, *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, vol. II (D-K), 1986.
86. ȘTREMPEL, Gabriel, *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, vol. III (L-Q), 1989.
87. ȘTREMPEL, Gabriel, *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, vol. IV (R-Z), 1996.

3. Părinți și scriitori bisericești

88. *Comentariile sau Explicarea Epistolei către Ebrei a celui întru Sfinți Părintelui Nostru Ioan Chrisostom Arhiepiscop Constantinoplei*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1923.
89. *Comentariile sau Explicarea Epistolei către Filipeni a celui între sfinți părintelui nostru Ioan Chrisostom, Arhiepiscopul Constantinoplei*, traducerea din limba elină, ediția de Oxonia, 1855 și viața și activitatea Sf. Chrisostom de Archim. Theodosie Atanasiu, Bucuresci, Atelierele de arte grafice J. V. Socecu, 1903.
90. *Comentariile sau Explicarea Epistolei I către Corinteni a celui între sfinți părintelui nostru Ioan Chrisostom, Arhiepiscopul Constantinoplei*, traducerea din limba elină, ediția de Oxonia, 1847 de Archim. Theodosie Atanasiu, București, Atelierele grafice Socecu & Co, Societate anonimă, 1908.
91. *Comentariile sau Explicarea Epistolei către Filipeni a celui între sfinți părintelui nostru Ioan Chrisostom, Arhiepiscopul Constantinoplei*, traducerea din limba elină, ediția de Oxonia, 1855 și viața și activitatea Sf. Chrisostom de Archim. Theodosie Atanasiu, Bucuresci, Atelierele de arte grafice J. V. Socecu, 1903.
92. EUSEBIU DE CEZAREEA, *Scrieri, Partea a doua, Viața lui Constantin cel Mare*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești 14*, studiu introductiv de prof. dr Emilian Popescu, traducere și note de Radu Alexandru, EIBMBOR, București, 1991.

93. ORIGEN, *Scrieri alese, partea a II-a*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești 7*, traducere de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Pr. Prof. Nicolae Neaga și Zorica Lațcu, studiu introductiv și note de Pr. Prof. Teodor Bodogae, București, EIBMBOR, 1982.
94. PG 49.
95. PG 50.
96. PG 52.
97. PG 82.
98. PG 91.
99. PL 2.
100. PL 38.
101. PO 29.
102. SFÂNTUL CIPRIAN AL CARTAGINEI, *Despre condiția muritoare a omului*, coll. *Credința Ortodoxă*, traducere din limba latină și introducere de Adina Roșu, note de Ierom. Policarp Pîrvuloiu, EIBMO, București, 2020.
103. SFÂNTUL CIPRIAN EPISCOPUL CARTAGINEI, *Scrisori*, traducere din latina: prof. Ion Diaconescu, prof. Ovidiu Pop, Ed. Sophia, București, 2011.
104. SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete și școlile Sfântului Maxim Mărturisorul*, traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, ediție îngrijită de Constanța Costea, Ed. Paideia, București, 1996.

105. SFÂNTUL SIMEON ARHIEPISCOPUL TESALONICULUI, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, ediție îngrijită de Protos. Grichentie Natu, coll. *Din frumusețea viețuirii creștine 2*, vol. 2, Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, Suceava, 2003.
106. *Viața Sfântului Vasile cel Nou Vămile văzduhului și vederea Înfricoșătoarei Judecăți*, coll. *Teologia Bizantină 2*, traducere din limba greacă de Laura Enache, Studiu introductiv de Petre Guran, note, bibliografie, indici și ediție de Pr. Dragoș Bahrim, Ed. Doxologia, Iași, 2020.

4. Opere clasice

107. ESCHIL, SOFOCLE, EURIPIDE, *Perșii, Antigona, Troienele*, (în românește de Eusebiu Camilar, George Fotino și Dan Botta, Ed. Tineretului, București, 1968).
108. HOMER, *Iliada*, (traducere de Dan Slusanschi, Ed. Paideia, București, 2020).
109. HOMER, *Odiseea*, (traducere de George MURNU, studiu introductiv și note de D.M. PIPPIDI, Ed. Univers, București, 1971).

5. Volume de autor

110. ALEXANDRESCU-URECHIA, Vasile, *Schițe de istoria literaturii române*, vol. 1, București, 1901.
111. BAUMSTARK, Carl Anton, *Liturgie Comparée*, Troisième édition revue par B. Botte, Clievotogne, 1953.
112. BERECHET, Ștefan, „Viața unei tipografii basarabene”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XL (1923), 5.
113. BARONIAN, Zaher, *Liturgia Bisericii Armene în cadrul celorlalte rituri liturgice răsăritene*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1975.
114. BRANIȘTE Ene, *Liturgica specială*, Ed. Basilica, București, 2016.
115. BRUDIU, Răzvan, *Cu moartea pe moarte călcând. Dimensiunea liturgic-misiologică a slujbei înmormântării*, Ed. Felicitas, Stockholm, 2020.
116. CĂLINESCU George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1941.
117. CHINDRIȘ, Ioan, IACOB, Niculina, MĂRZA, Eva, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830). Recuperarea unei identități culturale*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016.

118. CHIRIAC, Vlad, *Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII-XVIII*, sub redacția lui Demir Dragnev, Ed. Cartea moldovenească, Chișinău, 1977.
119. CIOBANU, Ștefan, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Ed. Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, Chișinău, 1992.
120. CIREȘANU, Dr. Badea, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici Creștine Ortodoxe de Răsărit*, tomul I, Tipografia Gutenberg, București, 1910.
121. CIUCEANU, Radu, *Autocrație și naționalism. Destinul unei dinastii*, Ed. Charme-Scott, București, 2001.
122. COULANGES, Fustel de, *Cetatea antică. Studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, vol. I, Ed. Meridiane, București, 1984.
123. DAMIAN, Sorin-Dan, *Liturghia Sfântului Ierarh Ambrozie, episcopul Mediolanului (374-397). Istoric, traducere și comentariu liturgic*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2011.
124. DEL CHIARO FIORENTINO, Anton-Maria, *Revoluțiile Valahiei*, după textul reeditat de N. Iorga, în românește de S. Gris-Cristian cu o introducere de N. Iorga, Ed. Viața Românească, Iași, 1929.
125. ДМИТРИЕВСКИЙ, Алексей Афанасьевич, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II, Киевъ, Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901.

126. FEDALTO Giorgio, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, II: Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus*, Edizioni Messagero, Padova, 1988.
127. FOLLIERI, Henrica, *Initia hymnorum Ecclesia Graecae*, vol. I-V, coll. *Studi e Testi*, 211-215, Cita del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1960-1966.
128. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ιωάννου Μ., *Παννυχίς*, Θεσσαλονίκη, 1969.
129. IONIȚĂ, Pr. Dr. Alexandru M., *Ierarhi și cărturari: Veniamin Costachi (1768-1846) luminătorul Moldovei*, Editura Geruda-Ard - Vasiliana 98, Chișinău-Iași, 2007.
130. IORGA, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești*, vol I, București, ²1932.
131. IORGA, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii de Munte, 1919.
132. IVAȘCU, George, *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Științifică, București, 1969.
133. FLOCA, Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe Note și comentarii*, Ediție îngrijită de Dr. Sorin Joantă, (s.n.), Sibiu, ³2005.
134. GROSU Teofil, *Molitfelnicele românești în raport cu originalele lor grecești. Studiu filologic, istoric și teologic*, (teză de doctorat - nepublicată), Facultatea de Litere, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2013.

135. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, Θεμιστοκλέους Σ., *Η νεκρώσιμη ακολουθία κατά τούς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αιώνας*, τ. I-II, Θήρα, Θεσβίτης, 2005.
136. ICĂ jr., Diac. Pr. Prof. Ioan, *Canonul Ortodoxiei. Canonul Apostolic al primelor secole*, Ed. Deisis/Stravropoleos, București, 2008.
137. LEGRAND, Émile, *Bibliographie hellenique: ou description raisonnee des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siecle*, tome III-ème, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1895.
138. MARTIALIS, Marcus Valerius, *Epigrame*, (în românește de Tudor Măinescu și Alexandru Hodoș, Prefață de I. Fischer, coll. Biblioteca Pentru Toți, nr. 381, Ed. Pentru Literatură, București, 1967).
139. MÂRZA, Eva, BOGDAN, Florin, *Repertoriul tipografilor, gravurilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*, Astra Museum Techno Media, Sibiu, ²2013.
140. MIRCEA, Gabriela, *Tipografia din Blaj în anii 1747 - 1830*, Ed. Altip, Alba-Iulia, 2008.
141. MOISESCU, Pr. Gheorghe I., LUPȘA, Ștefan, FILIPAȘCU, Al., *Istoria Bisericii Române*, vol. 2., EIBMBOR, București, 1958.
142. NISTOR, Ion, *Istoria Basarabiei*, Ed. Cartea Moldovenească, Chișinău, 1991.

143. PANAITESCU, Petre P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1965.
144. PARENTI, Stefano, VELKOVSKA, Elena, *L'euclologio Barberini gr. 336 (ff. 1-263)*, Roma : CLV-Edizioni liturgiche, 1995.
145. PASCU, George, *Istoria literaturii române, secolul XVII*, Institutul de Arte Grafice Viața Românească, Iași, 1922.
146. PĂCURARIU, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, EIBMBOR, București, ²1994.
147. PĂCURARIU, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 3, EIBMBOR, București, 1997.
148. PETCU, Marcu, et alii, *Pagini din istoria monahismului ortodox în revistele teologice din România*, vol. 3 - Cultură, artă, documente, București - Editura Bibliotecii Naționale a României; Putna - Editura Mitropolit Iacob Putneanul, 2011.
149. POPA, Liliana, *Oameni și cărți, în Sibiul de altădată. Tipografi și tiparnițe, bibliofili și biblioteci, librari și librării în mărturia documentare*, Sibiu, Schiller Verlag/Ed. Schiller, Hermannstadt/Sibiu, 2010.
150. POPESCU, Nicolae, *Diortosind Molitfelnicul*, Editura seminarului de istoria bisericii române de la facultatea de Teologie din București, nr. 12, 1938.
151. POPOVSCI, Nicolae, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*, Editura Museum, Chișinău, 2000.

152. RAICEVICH, Ignaz Stephan, *Voyage en Valachie et en Moldavia*, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique: augmenté de notes et additions pour l'intelligence de divers points essentiels, traduit de l'italien par M. Lejeune, professeur de littérature, ex-professeur particulier de Son Altesse le Prince de Moldavie, A Paris, Chez Masson et Fils, 1822.
153. SIMIONESCU, Dan, Gheorghe, BULUȚĂ, PETRESCU, Victor, *Târgoviște: vechi centru tipografic românesc*, Ed. Bibliotheca, Târgoviște, 2008.
154. Stefano PARENTI, *L'euclologio manoscritto G.b. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata*, Edizione, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum, Rome, 1994.
155. ȘCHIAU, Octavian, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978.
156. ȘTEFĂNESCU, Melchisedec, *Cronica Hușilor*, București, 1859.
157. ȘTREMPEL, Gabriel, *Antim Ivireanul*, Ed. Academiei Române, București, 1997.
158. PETROAIA, Lucian, *Înmormântarea și pomenirea celor adormiți în Domnul. Texte liturgice și contexte pastorale*, Ed. Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2022.
159. QUASTEN Johannes, *Patrology, III: The Golden Age of Greek Patristic Literature from the Council of Nicea to the Council of Chalcedon*, (s.n.), Utrecht/Antwerp, 1966.

160. SIMIONESCU, Dan, BULUȚĂ, Gheorghe, *Scurtă istorie a cărții românești. Cu un capitol despre cartea românească în Basarabia de Iurie Colesnic*, Ed. Demiurg, București, 1994.
161. TABET, Jean, O.L.M., *L'office des morts*, (Notes à l'usage prive des auditeurs in Institut de liturgie Université Saint-Esprit Kaslik, annee academique 1984-1985).
162. TAFT, Robert SJ, *Evoluzione storica della Liturgia Eucaristica di rito Bizantino e canni sul rito Armeno*, Secunda edizione (pro manuscripte), PIO, Roma, 1991.
163. TOMESCU Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, Ed. Științifică, București, 1968.
164. VINTILESCU, Pr. Prof. Dr. Petre, *Liturghierul explicat*, EIBMBOR, București, ²1998.

6. Studii și articole

165. Ammar AWAD, „Prima anafora antiohiană a celor doisprezece Apostoli. Sursă liturgică cvasicunoscută în spațiul românesc”, în: *Studia Theologica Doctoralia*, 2022.
166. BOUVY, Edmond, „Le cantique funèbre d'Anastase”, în: *Echos d'Orient*, tome 1, n°9, 1898.
167. BRATU, Daniela, „Tipografia de la Buzău”, în: *Glasul Bisericii*, XVII (1958), 8.

168. BRUNI, Vitaliano, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino secondo gli eucologi manoscritti di lingua greca*, Studium Biblicum Franciscanum, Coll. Minor 14, Jerusalem, 1972.
169. BULAT, Toma G., „Tiparnițele moldovenești de carte bisericească de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veaniamin Costachi (1641-1808)”, în: *Mitropolia Moldovei și Bucovinei*, XLVII (1971), nr. 5-6.
170. BULAT, Toma G., „Tipografia Mitropoliei Bucureștilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1754-1810)”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXVII (1969), 7-8.
171. BULAT, Toma G., „Tipografia Mitropoliei Bucureștilor între anii 1810-1864”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XC (1972), 5-6.
172. CHISTHULL, Edmund, „Călătorie prin Țara Românească (1702)”, traducere de C. Pitesteanu, în: *Buletinul societatii de geografie*, XLI (1922).
173. CIOBOTEA, Drd. Dan Ilie, „Învățătura Sfântului Ioan Gură de Aur despre rugăciunile pentru cei adormiți în Domnul”, în *Mitropolia Banatului*, XXVI (1976), nr. 9-12.
174. CROKE, Brian, „Two early Byzantine Earthquakes and their liturgical commemoration”, în *Byzantion*, vol. 51, Bruxelles, 1981.
175. Gabriel CUCORA, „Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXVIII (1960), nr. 3-4.

176. CUCORA, Gabriel, „Un mare tipograf român din secolul al XVII-lea, de circulație europeană, episcopul Mitrofan al Buzăului”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XCV(1977), nr. 9-12.
177. ERBICEANU, Constantin, „Din documentele Sf. Mitropolii a Moldovei relative la tipografia mitropolitană din Iași”, în: *Revista Teologică*, Iași, 1886.
178. GALADZA, Peter, „The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century”, în: *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, 70(2004).
179. IVAN, Ioan, „Tipografia de la Mănăstirea Neamț”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XXXIV (1958), 3-4.
180. LOGIN, Cezar, „Anaforaua Sfântului Grigorie de Nazianz”, în: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, 2/2009.
181. LOVIN, Chiril, „Liturghia Sf. Grigore Teologul. Studiu introductiv, traducere și comentariu”, în: *Ortodoxia*, I(2009)- seria a II-a, nr. 9.
182. LUGOȘANU, Octavian, „Tipografia lui Mihail Kogălniceanu, de la Iași”, în: *Convorbiri literare*, XIII (1908), Iași.
183. JACOB, André, „L'evoluzione dei libri liturgici bizantini in Calabria a in Sicilia dall VIII al XVI secolo con particolare riguardo ai riti eucaristici”, în: *Calabria Bizantina*, Edizioni Parallelo 38, Reggio Calabria, 1974.

184. MATEOS, Juan, „Quelques problèmes de l'orthros byzantine”, în: *Proche-Orient Chrétien: revue d'études et d'informations Extrait de Proche-Orient chrétien*, 1961.
185. MAXWELL, Johnson, „The Prayers of Serapion of Thmuis”, în: *Orientalia Christiana Analecta*, 249, Pontificio Instituto Orientale, Roma, 1995.
186. MIHĂLCESCU, Pr. Ioan „Cultul morților la păgâni și cultul martirilor la creștini”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XLIII (1925), nr. 1-3.
187. MUNARINI, Giuseppe, „I Funerali secondo la tradizione liturgica Bizantina, Le esequie dei laici”, in *Oriente Cristiano*, Anno 32, No. 2-3 (1992) 7-34.
188. NOROCEL, Ierom. Prof. Epifanie, „Mitropolitul Veniamin Costanchi și tipografia din Iași”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XLIII (1967), 1-2.
189. PARENTI, Stefano, „L'ektenh della Liturgia di Crisostomo nell'eucologio St. Petersburg gr. 226 (X secolo)”, în: *Euloghema. Studies in Honor of Robert Taft*, Analecta Liturgica 17, Studia Anselmiana 110, Rome, 1993.
190. PĂCURARIU, Mircea, „Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XCIII(1975), nr. 3-4.
191. POPESCU, Niculae, „Diortosind Molitfelnicul”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, LV (1937), 11-12.

192. PEDA, Diac. dr. Nicușor, „Rugăciunea „Dumnezeul duhurilor... (analiză teologico-liturgică)”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”*, XVI (2016), pp. 449-460.
193. PRUTEANU, Petru, „Pomenirile celor adormiți în cadrul liturghiei Euharistice”, în: *Altarul Reîntregirii*, SN, XXVI (2021), 1-3.
194. QARAMAH, Mihail K., „Rânduiala înmormântării laicilor în Molitfelnicele slavo-române (sec. XVI-XVII)”, în: *Altarul Reîntregirii*, SN, XXVI (2021), 1-3.
195. RADU, Mihai, „Evhologhionul lui Serapion ca document pentru istoria cultului creștin (sec. al IV-lea)”, în: *Glasul Bisericii*, XXXIV (1975).
196. REZUȘ, Petru, „Începuturile artei tipografice în Moldova”, în: *Cultură și credință în Moldova. III. Cultură creștină și simțire românească*, Ed. Trinitas, Iași, 1995.
197. RUSSEV, Eugeniu N., „De la Moscova lucește lucoare”, în: *La obârșia prieteniei seculare*, Ed. Cartea Moldovenească, Chișinău, 1983.
198. SACERDOȚEANU, Aurelian, „Tipografia Episcopiei Râmnicului”, în: *MO*, XII (1960), nr. 5-6
199. SAVA, Pr. Prof. Dr. Viorel, „Evhologhionul lui Serapion de Thmuis – locul și importanța lui în istoria și evoluția Liturghiei și a

- Liturghierului”, în *Analele Științifice ale Universității «Al.I. Cuza» Iași*, SN, Teologie Ortodoxă, tom. XIII, 2008.
200. SAVA, Pr. Lect. Dr. Viorel, „Liturghia după Sfântul Gherman al Parisului o perspectivă istorico-liturgică”, în *Teologie și viață*, SN, IX(LXXV), 1-6, 1999.
201. SAVA, Pr. Lect. Dr. Viorel, „Nădejdea învierii și a vieții veșnice exprimate în rugăciunile pentru cei adormiți”, în: *Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza»*, Iași, 1999–2000, tom V, Teologie.
202. SAVA, Pr. Lect. Dr. Viorel, Sfânta Liturghie în interpretarea liturgică a lui Nicolae Cabasila, în: *Dialog Teologic*, III (2000), nr. 6.
203. SEMEN, Petre, Despre înmormântare, rugăciunile pentru cei adormiți..., în: *Îndrumător Bisericesc*, edit. Mitropolia Olteniei, nr. 1/1984.
204. TAFT, Robert F., „A History of the Liturgy of St. John Chrysostom”, vol. 5, The Precommunion Rites, în: *OCA* 261, Rome, 2000.
205. TEODORESCU, Barbu, „Circulația vechii cărți bisericești de București (1508-1830)”, în: *Glasul Bisericii*, XX (1961), 9-10.
206. VANCA, Dumitru, „The Order of Funeral Services in the Romanian Orthodox Church at the End of the 17th and Beginning of the 18th Century, Reflected into the first Romanian Printed Books”, în: vol. *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*, M.

Rotar și A. Teodorescu, Editura Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011

207. VELKOVSKA, Elena, „Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources”, în: *Dumbarton Oaks Papers*, Washington D.C, 55 (2001).
208. VOICESCU, Constantin, „Cărți de spiritualitate ortodoxă scrise în limba greacă, traduse în românește și tipărite la Mănăstirea Neamț în secolul al XIX-lea”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, L (1974), 7-8.

7. Surse inedite

Arhiva Sfântului Sinod - Fondul Administrației Patriarhale

209. Dosarul Nr. 1954/4.06.1949.
210. Dosarul Nr. 4033/21.07.1949.

Arhiva Sfântului Sinod - Fondul Sfântului Sinod

211. Dosarul VIII-I/929, Nr. 666/5.VII.1929.
212. Dosarul VIII-I/929, Nr. 127/ 6.II.1929.
213. Dosarul VIII-I/933, Nr. 1854/7.XII.1932.
214. Dosarul VIII-I/933, Nr. 108/23. I.1933.
215. Dosarul VIII-I/933, Nr. 108/17.II.1933.
216. Dosarul VIII-I/942, Nr. 2539/16.VII.1942.
217. Dosarul VIII-I/942, Nr. 3013/17.IX.1942.

218. Dosarul VIII-I/942, Nr. 3013/19.IX.1942.
219. Dosarul VIII-I/942, Nr. 3013/21.IX.1942.
220. Dosarul VIII-I/949, Nr. 750/14.IV.1949.

8. Surse web

221. BRĂIESCU, Ana, Conferință științifică cu prilejul împlinirii a 200 de ani de la înființarea Tipografiei Eparhiale de la Chișinău, în: *BiblioScientia*, Numărul 11-12, 2014, p. 96,
<https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Conferinta%20stiintifica%20cu%20prilejul%20implinirii%20a%20200%20de%20ani%20de%20la%20infiintarea%20tipografiei%20eparhiale%20de%20la%20Chisinau.pdf>, 20 octombrie 2021.
222. BADEA Ionuț- interviu *Tipografia Cărților Bisericești împlinește 140 de ani. Cartea tipărită și de cult își păstrează statutul*,
<<https://basilica.ro/tipografia-cartilor-bisericessti-implineste-140-de-ani-cartea-tiparita-si-de-cult-isipastreaza-statutul-pr-ionut-badea/>> (accesat 15.02.2022).;
223. MOAȘA NAZARE Ruxandra, „Cărțile tipărite de negustorii brașoveni, frații Constantin și Ioan Boghici”, în: *Libraria. Studii și Cercetări de Bibliologie*, anuar VI, 2007, p. 306-307,
<www.bjmures.ro/bd/B/001/11/B00111.pdf>, 15 mai 2022.

224. Reportaj video realizat cu ocazia vernisajului expoziției
„Tipografia Cărilor Bisericești (1882-2022) -140 de ani de
activitate,

<<https://www.youtube.com/watch?v=9igTPfliwo&t=304s>>.